

Handleiding:
Duurzaamheids-
overwegingen bij
overheidsopdrachten

Publicatiedatum / 22.11.2018

INHOUD

1	Duurzame Overheidsopdrachten.....	5.....
1.1	Wat zijn duurzame overheidsopdrachten?	5
1.2	Groene en circulaire overheidsopdrachten	7
1.2.1	Groene overheidsopdrachten	7
1.2.2	Circulaire Overheidsopdrachten	7
1.3	Maatschappelijk Verantwoordelijke Overheidsopdrachten	8
1.4	Beleid	9
1.5	Beweegredenen	9
2	Behoeftebepaling en aanlooffase.....	11....
2.1	Algemeen	11
2.2	Duurzaamheidsoverwegingen	13
2.3	Valkuilen	17
3	Omschrijving van het voorwerp.....	18....
3.1	Algemeen	18
3.2	Duurzaamheidsoverwegingen	18
3.3	Valkuilen	19
4	De technische specificaties.....	21..
4.1	Algemeen	21
4.2	Duurzaamheidsoverwegingen	22
4.3	Valkuilen	26
5	De selectiefase.....	28....
5.1	Algemeen	28
5.2	Duurzaamheidsoverwegingen	28
5.3	Valkuilen	31
6	De gunningscriteria.....	33....
6.1	Algemeen	33
6.2	Duurzaamheidsoverwegingen	33
6.3	Valkuilen	38
7	De uitvoeringsvoorwaarden.....	40....
7.1	Algemeen	40
7.2	Duurzaamheidsoverwegingen	40
7.3	Valkuilen	42
8	Een ruim scala aan instrumenten.....	43....
8.1	Algemeen overzicht	43
8.2	De website duurzame overheidsopdrachten van de Vlaamse overheid	44
8.3	Productfiches	44
8.3.1	Algemeen	44
8.3.2	Gebruik	45
8.3.3	Vindplaats	46
8.4	Praktijkgids aankopen met sociale impact	46
8.5	Andere instrumenten	46
8.5.1	Het centraal aanspreekpunt duurzame overheidsopdrachten	46
8.5.2	Steunpunt duurzame overheidsopdrachten	47
8.5.3	“Groen kopen!”	47
8.5.4	Procurement forum – kennisdeling	48
8.5.5	Diverse websites	48

INLEIDING

De maatschappelijke debatten rond duurzaamheid, biodiversiteit, ecologie en sociale rechtvaardigheid staan vandaag de dag vast op de agenda van het maatschappelijke debat. Verduurzaming is nodig en vereist een grote inspanning, zowel op macroniveau als op microniveau. De internationale statengemeenschap, grote multinationals, KMO's, overheden en verenigingen allerhande, maar ook ieder individu zal zijn verantwoordelijkheid moeten nemen in het kader van de verduurzaming.

De Vlaamse overheid wil een voortrekkersrol spelen in het duurzaamheidsverhaal. Als onmisbaar onderdeel van deze voortrekkersrol wenst ze zo duurzaam mogelijke werken, leveringen en diensten aan te kopen. Overheidsaankopen vertegenwoordigen immers ongeveer 19% van het BBP van de EU. Het verduurzamen van dat aandeel zou een belangrijke stap in de goede richting zijn en kan de duurzame productie en consumptie in het algemeen sterk stimuleren. Tijdsdruk, een gebrek aan informatie, de complexe aard van de regelgeving overheidsopdrachten, de formalistische procedures en de vrees voor procedures voor de Raad van State leiden soms nog steeds tot terughoudendheid bij de aankopers om hun opdrachten te verduurzamen.

Deze handleiding wil aankopers de nodige ondersteuning bieden en wegwijzen maken bij het verduurzamen van hun overheidsopdrachten. Ze wil aankopers een **houvast** bieden bij het integreren van duurzaamheidsoverwegingen in hun overheidsopdrachten en **inzicht** verschaffen in het geheel van kennis en instrumentendat inmiddels voorhandenis.

Daarnaast wil deze handleiding ook een **beginpunt** zijn tot het ontdekken van duurzame overheidsopdrachten. Voor mensen die nog niet vertrouwd zijn met het thema vormt deze handleiding een introductie cursus. Voor aankopers die wel al in zekere mate vertrouwd zijn met het thema, vormt ze een handige terugvalbasis.

De ambitie van dit document bestaat niet uitsluitend uit het vergroten van het aantal duurzame overheidsopdrachten. Juridische correctheid, praktische werkbaarheid, economische haalbaarheid en aandacht voor marktbeschikbaarheid zijn evenzeer belangrijke objectieven.

De handleiding verschaft een globaal en eerlijk inzicht in “duurzame overheidsopdrachten” en de verschillende mogelijkheden en hindernissen die het thema eigen zijn. Dit alles opdat u met een gerust gemoed en op een efficiënte wijze duurzaam kan aankopen. De afdeling Aankoopcentrale en Overheidsopdrachten hoopt dan ook van harte dat het document effectief aanleiding mag geven tot het verduurzamen van uw overheidsopdrachten.

Het thema duurzame overheidsopdrachten is voortdurend in beweging. Regelmatig worden er nieuwe initiatieven en projecten opgestart, zijn er nieuwe beleidsthema's en klaart het Europees Hof van Justitie of de Europese Commissie onduidelijkheden uit. Deze handleiding wordt dan ook opgevat als een levend document en zal regelmatig worden geactualiseerd. Voor u ligt de derde versie die inspeelt op enkele nieuwe ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld de aandacht voor circulair aankopen. U vindt de meest

recente versie steeds terug op de [pagina "Handleidingen"](#) van de website duurzame overheidsopdrachten van de Vlaamse overheid¹.

¹ <https://overheid.vlaanderen.be/handleidingen-duurzame-overheidsopdrachten>

1 DUURZAME OVERHEIDSOPDRACHTEN

1.1 WAT ZIJN DUURZAME OVERHEIDSOPDRACHTEN?²

De overheidsopdrachtenwet van 2016 definieert een **overheidsopdracht** als:

“de overeenkomst onder bezwarende titel die wordt gesloten tussen een of meer ondernemers en een of meer aanbesteders en die betrekking heeft op het uitvoeren van werken, het leveren van producten of het verlenen van diensten[...]”

Door ‘duurzame’ overheidsopdrachten uit te schrijven beoogt de overheid, d.m.v. het integreren van duurzaamheidsoverwegingen in de opdrachtdocumenten, duurzame werken te laten uitvoeren, duurzame producten aan te kopen en gebruik te maken van duurzame diensten. Het thema “Duurzame Overheidsopdrachten” (DOO) is van Europese oorsprong. Het spreekt dan ook voor zich dat het beleid dat de Vlaamse overheid hieromtrent voert, geënt is op het Europese beleid, met dat verschil dat de Vlaamse overheid zich m.b.t. een aantal deelaspecten nog meer vooruitstrevende eisen oplegt.

De mededeling van de Vlaamse Regering van 5 september 2008 waarmee het thema als beleidslijn werd opgestart in de Vlaamse overheid definieert “duurzame overheidsopdrachten” als volgt:

“Duurzame overheidsopdrachten is de benadering waarbij publieke overheden milieu-, sociale en economische criteria integreren in alle fases van hun aankoopproces van leveringen, werken en diensten, en dus de verspreiding van milieubesparende technologieën, sociale innovatie en de ontwikkeling van milieu-, socio- en ethisch verantwoorde producten en diensten bevorderen, door het zoeken naar oplossingen die de minste impact op het milieu hebben gedurende hun volledige levenscyclus en sociaal en ethisch verantwoord zijn.”

Er bestaat vaak discussie over wat duurzaam is en wat niet. Het zwaartepunt van deze discussie bevindt zich buiten de overheidsopdrachtencontext en moet in de eerste plaats gevoerd worden in wetenschappelijke middens. Of een conventionele wagen gedurende zijn gehele levensduur (inclusief productie en afvalfase) milieuvriendelijker is dan een hybridewagen, is een wetenschappelijke kwestie. Zo zijn hybridewagens milieuvriendelijker tijdens de gebruiksfase, maar vergen ze meer van het milieu tijdens de productie- (meer transport, ontginning van schadelijke delfstoffen) en afbraakfase (moeilijker ontmanteling en recyclage).

In heel wat gevallen biedt de wetenschap een duidelijk inzicht in het verschil in duurzaamheid tussen verschillende opties. Zo bestaat er weinig discussie over dat led-verlichting zuiniger is dan fluorescente verlichting, halogeenspots en gloeilampen. De duurzaamste optie bestaat dan ook uit het aankopen van led-verlichting.

² Het oogmerk van dit instrument is niet om te voorzien in een overzicht van de toepasselijke regelgeving en het toepassingsgebied daarvan. Voor een algemene uiteenzetting van de overheidsopdrachtenwetgeving wordt verwezen naar het thema ‘overheidsopdrachten’ van de website van het departement Kanselarij en Bestuur <https://overheid.vlaanderen.be/overheidsopdrachten-en-raamcontracten> en in het bijzonder het draaiboek overheidsopdrachten.

In heel wat andere gevallen bestaat er in de wetenschap slechts een beperkte zekerheid en vooral een grote discussie over wat nu al dan niet de meest duurzame optie is (zie het voorbeeld van hybridewagens – conventionele wagens). In dat geval moet de aanbestedende overheid in zeker mate zelf de opportuniteiten afwegen en kiezen voor de ene of de andere optie (tenzij ze opteert om in de gunningsfase gebruik te maken van prestatie-eisen). Zij kan daarbij haar eigen accenten leggen door rekening te houden met duurzaamheidsoverwegingen die voor haar (bv. omwille van het gevoerde beleid) van prioritair belang zijn. Hoewel de wetenschap niet stelt dat de CO₂-uitstoot belangrijker is dan de stikstofoxidenuitstoot, zou een aanbestedende overheid ervoor kunnen opteren om vooral strenge eisen op te leggen op het vlak van CO₂-uitstoot, omdat klimaatbehoud hoog op haar beleidsagenda staat.

Sommige duurzaamheidsoverwegingen zijn mogelijk niet verzoenbaar met andere prioriteiten van de aanbestedende overheid. Zo is de duurzame optie bijvoorbeeld soms duurder dan de niet duurzame of ontbreekt een bepaalde functionaliteit bij een duurzaam product. Bovendien zijn sommige duurzaamheidsoverwegingen mogelijk niet verzoenbaar met elkaar. Ook in deze gevallen zal de aanbestedende overheid opportuniteiten moeten afwegen en moeten kiezen voor de ene of de andere optie.

Een aantal documenten dat ter beschikking wordt gesteld door verschillende overheden en non-profit organisaties geeft veilige en zekere richtlijnen die omschrijven hoe een werk, levering of dienst kan worden verduurzaamd (zie deel III van deze handleiding). Sommige van de in deze documenten opgesomde duurzaamheidscriteria kunnen echter binnen één opdracht niet met elkaar worden gecombineerd, en sommige criteria zijn vrij streng geformuleerd zodat het soms niet realistisch zou zijn om deze in elke opdracht te verwerken. Enige creativiteit en inzicht van de aankoper blijven dus steeds vereist.

De mogelijkheid tot kwalificatie van een aankoop als zijnde “duurzaam” is bovendien veranderlijk naar tijd en ruimte. De aankoop van een personenwagen die 140g CO₂/km uitstoot werd ongeveer 10 jaar geleden nog aanzien als duurzaam, maar krijgt nu nog slechts een erg matige ecoscore van om en bij 62³. Niet alle landen promoten bovendien de opname van dezelfde criteria. Het doel van dit document is dan ook niet om “alles of niets” duurzaam aan te kopen, maar om zo duurzaam mogelijk aan te kopen, rekening houdende met de specificiteiten en de context van de aanbestedende overheid en de opdracht in kwestie.

Uit de eerder vermeldde definitie kan duidelijk worden afgeleid dat het thema “Duurzame overheidsopdrachten”⁴ uiteenvalt in twee afzonderlijk te definiëren, maar uiteraard sterk met elkaar verbonden deelthema’s, zijnde enerzijds “Groene en circulaire Overheidsopdrachten”⁵ en anderzijds “Maatschappelijk Verantwoordelijke Overheidsopdrachten” (MVOO)⁶.

³ Ecoscore is afhankelijk van meerdere kenmerken, niet enkel van de CO₂-uitstoot. Meer informatie over de berekening van ecoscore: <http://ecoscore.be/nl/home>

⁴ Sustainable Public Procurement (SPP)

⁵ Green Public Procurement (GPP)

⁶ Socially Responsible Public Procurement (SRPP)

Het spreekt natuurlijk voor zich dat beide deelthema's aanwezig kunnen zijn binnen éénzelfde overheidsopdracht.

1.2 GROENEN CIRCULAIRE OVERHEIDSOPDRACHTEN

1.2.1 Groene overheidsopdrachten

“Groene overheidsopdrachten” houdt de benadering in waarbij aanbestedende overheden milieuoverwegingen integreren in alle fases van overheidsopdrachten voor werken, leveringen en diensten.

De Europese Commissie definieert dit duurzaamheidsluik in het handboek Groen Aankopen (Buying Green) als volgt:

Een proces in het kader waarvan overheidsdiensten goederen, diensten en werken beogen te verkrijgen die gedurende de volledige levenscyclus ervan een minder belastend milieueffect hebben dan vergelijkbare goederen, diensten en werken met dezelfde primaire functie.

Belangrijk hierbij is dus dat de volledige levenscycluskost van een product in aanmerking wordt genomen. Sleuteldocumenten voor het nemen van milieuoverwegingen bij het uitschrijven van overheidsopdrachten zijn de **productfiches** (zie IV.2).

1.2.3 Circulaire Overheidsopdrachten

Het denken over duurzame overheidsopdrachten evolueert meer en meer in de richting van circulair aankopen. Deze evolutie zien we zowel op Europees als op Vlaams vlak. De circulaire economie herdenkt het huidige principe van de lineaire economie, waarbij slechts een klein deel van het afval hergebruikt, gerecycleerd of als secundair materiaal verkocht wordt. De circulaire economie is hier een alternatief voor dat erop gericht is om materialen en producten zo hoogwaardig mogelijk te blijven inzetten in de economie. Het doel van de circulaire economie is dus om producten, grondstoffen en materialen voor langere tijd te (her)gebruiken en hun waarde te doen behouden of zelfs te vergroten (upscaling). Aan het einde van de levensduur moeten grondstoffen gerecupereerd worden zodat ze ingezet kunnen worden voor een volgend gebruik. In december 2015 kwam de Europese Commissie met een ambitieus Pakket Circulaire Economie, waarin onder andere een actieplan voor de circulaire economie opgenomen was. In 2017 publiceerde de Europese Commissie een brochure⁷ betreffende het gebruik van overheidsopdrachten voor een circulaire economie.

Circulair aankopen is een manier om overheidsopdrachten te “vergroenen”, waarbij de overheid een (voortrekkers)rol kan spelen in de evolutie naar een meer circulaire economie. Dit circulair aankopen wordt door de brochure over circulaire overheidsopdrachten van de Europese Commissie gedefinieerd als volgt:

⁷ Public procurement for a circular economy: good practice and guidance

Het proces waarbij overheden werken, leveringen of diensten aankopen die bijdragen aan gesloten energie- en grondstoffenkringlopen binnen de distributieketens, waarbij negatieve impact op het leefmilieu en afvalproductie gedurende de volledige levenscyclus ingeperkt en in het beste geval vermeden wordt.

Simpel gesproken kunnen we hier stellen dat het gaat om overheidsopdrachten die gericht zijn op een maximale herbruikbaarheid van producten en grondstoffen en een minimaal waardeverlies. Hoewel de regelgeving zelf niet spreekt over circulaire opdrachten, valt het begrip circulariteit te kaderen binnen de begrippen inzake duurzaamheid (bv. milieuvriendelijkheid, klimaatprestaties, toegankelijkheid, levenscycluskosten). Aandachtspunten bij circulaire overheidsopdrachten zijn bijvoorbeeld de productiefase (gerecycleerde en hergebruikte materialen), de afvalfase (recycleerbare en herbruikbare materialen) en het onderhoud en de vervangbaarheid van onderdelen (verlenging levensduur).

Ook Vlaanderen trekt duidelijk de kaart van de circulaire economie. In de startverklaring Vlaanderen Circulair die door het gelijknamige partnerschap werd uitgebracht wordt uit de doeken gedaan welke de redenen zijn om naar een circulaire economie over te gaan, hoe dit in het beleid kan worden ingepast en welke aanpak hiervoor gebruikt zal worden. Meer concreet werd circulair aankopen in de Green Deal Circulair Aankopen (GDCA) als volgt gedefinieerd:

Circulair aankopen is de inzet van koopkracht om maximale positieve ecologische, sociale en economische impact doorheen de levensduur van producten, diensten en werken te bereiken. Het is een proces waarbij je verandering koopt: je zoekt oplossingen voor de steeds wijzigende en vaak tijdelijke behoeften van gebruikers binnen de organisatie. In plaats van steeds weg te werpen en te vervangen, probeer je dynamische en aanpasbare producten en oplossingen uit. Maximaal behoud van waarde van de aan te kopen producten, componenten en materialen staat daarbij centraal.

Circulair aankopen stimuleert een maximale samenwerking en co-creatie met alle actoren die kunnen bijdragen tot het sluiten van kringlopen in de keten. Met alleen je leverancier of afvalophaler sluit je immers geen kringlopen. Als het even kan, betrek je best ook de fabrikanten, designers, recyclers, herstellende, tweedehands opkopers... om afspraken te maken over alle levensfasen van een oplossing.

1.3 MAATSCHAPPELIJK VERANTWOORDELIJKE OVERHEIDSOPDRACHTEN

MVOO (Maatschappelijk verantwoordelijke overheidsopdrachten) omvat een breed gamma aan **sociale overwegingen** die aanbestedende overheden in acht kunnen nemen tijdens de relevante fases van de plaatsingsprocedure

Deze overwegingen zijn o.a. het voorbehouden van opdrachten aan de sociale economie en maatwerkbedrijven, naleving van fundamentele arbeids- en sociale rechten, sociale insluiting, gelijke kansen, non-discriminatie, de bevordering van Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO), e.d.m.

Deze handleiding is grotendeels toegespitst op milieuoverwegingen. Wat de sociale overwegingen betreft zijn onder andere de [Praktijkgids aankopen met sociale impact](#) en de [Handleiding voorbehouden opdrachten](#) nuttige hulpmiddelen.

1.4 BELEID

Het verduurzamen van de overheidsopdrachten van een omvangrijke organisatie zoals de Vlaamse overheid is een werk van lange adem en veronderstelt inspanning en samenwerking van heel wat verschillende entiteiten en personen. Daarom opteert de Vlaamse overheid dan ook voor een gestructureerde en systematische aanpak om te werken aan de ultieme doelstelling: **100% duurzame overheidsopdrachten tegen 2020**. De huidige Vlaamse visie op duurzame overheidsopdrachten wordt tot nog toe geconcretiseerd in het eerste en tweede Vlaams actieplan duurzame overheidsopdrachten (periode 2009-2011 en 2012-2014) en recenter in het Vlaams Plan Overheidsopdrachten waarin een helder beleid is omschreven om tot een vergaande verduurzaming van overheidsopdrachten te komen.

De Vlaamse overheid heeft bovendien de circulaire economie als één van de zeven transitieprioriteiten aangeduid. OVAM is aangeduid als initiator van Vlaanderen Circulair. Dit is een partnerschap van overheden, bedrijven, middenveld en kenniswereld die samen actie willen ondernemen. Het partnerschap wordt ondersteund door een multidisciplinair team dat is ingebed bij OVAM. Naast circulair ondernemen en de circulaire stad wordt hierbij ook gefocust op circulair aankopen. Overheden, maar ook bedrijven en andere organisaties kunnen via hun aankoopbeleid invloed uitoefenen op de markt en een impuls geven aan circulaire producten en diensten. Dit kan een grote steun in de rug zijn bij de verwezenlijking van een (meer) circulaire economie.

Natuurlijk, en gelukkig maar, is de Vlaamse overheid niet de enige die investeert in duurzaamheid en duurzame overheidsopdrachten. Ook vanuit Europese hoek wordt er naarstig gewerkt aan een duurzamere Europese Unie. Het beleid rond duurzame overheidsopdrachten en ook de andere Vlaamse beleidsdocumenten, zijn dan ook compatibel met het Europese duurzaamheidsbeleid, in het bijzonder het beleid betreffende duurzame overheidsopdrachten.

1.5 BEWEEGREDENEN

Duurzame overheidsopdrachten kunnen vele doelen dienen. Meest voor de hand liggend is natuurlijk dat de overheid door duurzaam aan te besteden haar **eigen ecologische voetafdruk verkleint en bijdraagt aan een meer rechtvaardige maatschappij**. Daarnaast kunnen aan duurzame overheidsopdrachten een aantal minder in het oog springende gunstige neveneffecten worden toegeschreven. Niettegenstaande hun onopvallende aard kunnen ze een aanzienlijke impact hebben op de algemene verduurzaming van de maatschappij.

- Door bewust duurzaam aan te besteden kan de overheid de vraag naar **milieuvriendelijke en innovatieve producten** substantieel vergroten. De industrie gaat in op de gestegen vraag door, op haar beurt, het aanbod te vergroten. Milieubesparende en innovatieve producten zullen in grotere getale geproduceerd en afgenomen worden, met belangrijke schaalvoordelen tot gevolg. Het geheel van deze ontwikkelingen heeft tot gevolg dat de prijs van milieuvriendelijke producten aanzienlijk kan dalen. Voor de particulier en de private onderneming zal deze prijsverlaging de incentive om duurzaam aan te kopen fors vergroten. Het gestegen aantal duurzame aankopen van particulieren en ondernemingen zal bijkomende schaalvoordelen, en dus ook een bijkomende prijsverlaging, tot gevolg hebben. De hierboven beschreven kettingreactie noemt men soms ook wel de **hefboomfunctie** die duurzame overheidsopdrachten kan toegeschreven worden.
- Daarnaast geeft de overheid ook **het goede voorbeeld** door duurzaam aan te besteden. Ze inspireert de private en particuliere sector door aan te tonen welke mogelijkheden duurzaam aankopen biedt. Als haar duurzame aankopen dan ook nog blijken succesverhalen te zijn die weinig of geen meerkost tot gevolg hebben, zullen ook private spelers zich, ontdaan van alle twijfel, aan de duurzaamheidstrein koppelen.
- Van duurzame overheidsinkopen wordt dikwijls, meestal onterecht, gevreesd dat zij **budgettair zwaarder** zullen doorwegen. Dat is evenwel slechts het geval voor een beperkt aantal duurzame werken, leveringen en diensten. Voor het aankopen van duurzaam hout en producten uit de eerlijke handel bijvoorbeeld kan een lichte meerprijs niet worden ontkend. In veel gevallen heeft duurzaam aankopen echter helemaal geen budgettaire impact. Het aanleggen van afgeplatte stoepranden aan zebrapaden, zodat rolstoelgebruikers vlot kunnen oversteken bijvoorbeeld, heeft geen noemenswaardige prijsstijging tot gevolg. In een behoorlijk aantal gevallen kunnen duurzame aankopen op termijn bekeken zelfs **beduidend goedkoper** uitvallen dan hun niet - duurzame tegenhangers (bv. duurzame “as a service” modellen). Wagens met een ecologische motor zijn weliswaar iets duurder in aankoop, maar die meerprijs wordt, omwille van het lage verbruik, al na enkele jaren terugverdiend.
- Overheden kunnen overheidsopdrachten als instrument ook tactisch inzetten voor het **bereiken van strategische beleidsdoelstellingen** op vlak van duurzaamheid en innovatieve oplossingen⁸. Centrale en lokale overheden zouden door het strategische gebruik van overheidsopdrachten kunnen inspelen spelen op maatschappelijke, ecologische en economische doelstellingen zoals de circulaire economie of duurzame mobiliteit. Zo is het mogelijk om een beleidsdoelstelling betreffende duurzame mobiliteit meer kracht bij te zetten door bij het uitschrijven van overheidsopdrachten rekening te houden met de mobiliteit. Dit kan in het geval een opdracht van leveringen bewerkstelligd worden door te bepalen dat de leverancier gebruik moet maken van duurzame voertuigen en alle leveringen dient te bundelen in één levering per week in plaats van dagelijks te leveren. Op vlak van innovatie kan gedacht worden aan een frequentere toepassing van het innovatiepartnerschap, wat van pas kan komen in de zoektocht naar nieuwe oplossingen in het kader van bijvoorbeeld de circulaire economie.

⁸ Op 3 oktober 2017 bracht de Europese Commissie hierover een mededeling uit: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COMP%3A2017%3A572%3AFIN>

- Voor opdrachten met een goed te keuren uitgave⁹ die 144 000 euro (excl. btw) niet overschrijdt, kunt u op basis van art. 42 van de Wet van 17 juni 2016 inzake overheidsopdrachten (hierna: Wet Overheidsopdrachten) gebruik maken van de **onderhandelingsprocedure zonder bekendmaking** (verder OPZB). Deze procedure heeft als voordeel dat u als aanbestedende overheid op eigen initiatief enkele ondernemingen kunt uitnodigen tot het indienen van een offerte. Bovendien zijn de na te leven verplichtingen minder stringent en biedt de procedure heel wat meer soepelheid⁹. Essentieel aan deze procedure is dat u na de opening van de offertes nog kan onderhandelen met het oog op het verbeteren van de offertes. Zeker voor het duurzaamheidsaspecten in het streven naar meer circulaire overheidsopdrachten kan deze mogelijkheid tot onderhandelen waardevol zijn.
- Overeenkomstig art. 41, §1 Wet Overheidsopdrachten kan de **vereenvoudigde onderhandelingsprocedure met voorafgaande bekendmaking** (verder VOPMB) gebruikt worden wanneer de raming van de opdracht bepaalde bedragen niet bereikt. Bij opdrachten voor leveringen en diensten zijn deze bedragen de Europese drempels bij opdrachten voor werken 750.000euro (excl. btw). Een voordeel aan deze procedure is dat ze uit slechts één stap bestaat waardoor de procedure op korte termijn afgerond kan worden. Ook deze procedure voorziet in een onderhandelingsmogelijkheid die een belangrijke meerwaarde vormt bij het verduurzamen van overheidsopdrachten.
- De **mededingingsprocedure met onderhandelingsmogelijkheid** (MPMO) vindt op grond van artikel 38, §1 Wet Overheidsopdrachten enkel toepassing in strikt omschreven toepassingsgevallen. Het gebruik van de MPMO moet dus steeds geval per geval gemotiveerd kunnen worden. Waar de vorige regelgeving eerder zeer gepreciseerde toepassingsgevallen opsomde, bevat de nieuwe Wet Overheidsopdrachten een verruimd toepassingsgebied. Deze procedure kan wellicht uitkomst bieden in heel wat gevallen waarin de aanbestedende overheid een nieuwe of vernieuwende duurzame oplossing zoekt. De eerste twee mogelijkheden die artikel 38, §1 Wet Overheidsopdrachten voorziet zijn er namelijk op gericht te voorzien in de behoeften van een aanbestedende overheid wanneer er geen onmiddellijk beschikbare oplossingen zijn of wanneer er ontwerp- of innovatieve oplossingen gezocht worden. Essentieel aan deze procedure is dat u na de opening van de offertes nog kan onderhandelen met het oog op het verbeteren van de offertes. Zeker voor het duurzaamheidsaspecten in het streven naar meer circulaire overheidsopdrachten kan deze mogelijkheid tot onderhandelen waardevol zijn.

De **openbare procedure** en de **niet-openbare procedure** zijn erop gericht zoveel mogelijk ondernemers aan te spreken, maar voorziet niet in een onderhandelingsmogelijkheid. De concrete inhoud van de opdracht en de concrete marktsituatie zullen bepalen welke procedure de voorkeur geniet. Het voordeel van een openbare procedure op vlak van duurzaamheid is dat u kan kiezen uit een maximaal aantal potentieel milieuvriendelijke en sociale oplossingen. Het nadeel is anderzijds dat u voorafgaande geen selectie kan maken op basis van bijvoorbeeld de milieutechnische capaciteiten van de inschrijvers. Dergelijke voorafgaande selectie kan u wel

⁹ Het "geraamde" bedrag is bij de OPZB dus van geen tel. Hou er op voorhand rekening mee dat dit bedrag niet overschreden mag worden.

doen bij de niet-openbare procedure, aangezien dit een tweestapsprocedure is. Hierbij moet u dan wel rekening houden met het mogelijke nadeel dat er door beperking van het aantal deelnemers inschrijvingen met hoge prestaties op duurzaamheidsvlak uit de boot vallen.

Meer informatie omtrent deze plaatsingsprocedures en hun toepassingsgevallen kan u vinden in de toelichtingen in het [draaiboek overheidsopdrachten](#).

2.2 DUURZAAMHEIDSOVERWEGINGEN

Nuloptie

Een overheid die wenst over te gaan tot het uitschrijven van een overheidsopdracht moet steeds uitgaan van de **nuloptie**. Ze moet zich de vraag stellen *„Heb ik deze levering, dienst of dit werk wel echt nodig?”* Op de overheid rust de verplichting om na te gaan of de behoefte niet op een andere manier kan ingevuld worden. Het uitschrijven van een duurzame overheidsopdracht is immers in de meeste gevallen toch nog minder duurzaam dan helemaal geen opdracht uit te schrijven.

Een overheid wenst twee kleurenprinters aan te kopen. Het takenpakket van een afdeling is sinds enkele weken gewijzigd waardoor de behoefte is ontstaan om maandelijks ongeveer 4.000 kleurenpagina's af te drukken. De werknemers op de afdeling moeten nu meerdere malen per dag naar het printlokaal op de eerste verdieping om daar kleurenafdrucken te maken. Als deze op de eigen verdieping zouden kunnen worden gedrukt zou een aanzienlijke efficiëntiewinst kunnen worden geboekt. Het aankopen van printers lijkt op het eerste zicht dus noodzakelijk.

Na grondige navraag bij de medewerkers van de eerste verdieping blijkt echter dat er van de zes kleurenprinters in het printlokaal nooit meer dan drie worden gebruikt. Men slaagt erin een regeling te treffen waarbij twee printers van het lokaal op de eerste verdieping naar de behoeftige afdeling worden verplaatst. Een overheidsopdracht uitschrijven is niet langer noodzakelijk. De aanbestedende overheid verkleint zijn ecologische voetafdruk en spaart als kers op de taart ook nog 1.200 euro uit.

Deregel van de nuloptie is echter niet absoluut. In sommige, eerder uitzonderlijke, gevallen geldt immers net het omgekeerde. Het uitschrijven van bepaalde opdrachten kan, meestal op termijn, een aanzienlijke duurzaamheidswinst als resultaat hebben. Dat is bijvoorbeeld het geval voor een opdracht die het isoleren van een voordien slecht geïsoleerd gebouw tot voorwerp heeft. Pluspunt van dit soort opdrachten is dat ze op termijn ook budgettair erg interessant zijn.

Invulling behoefte

Eénmaal de overheid zijn behoefte op een functionele manier heeft vastgelegd, kan worden overgegaan tot de **concrete invulling** ervan¹¹. Indien verschillende mogelijkheden passend zijn, doet de overheid er

¹¹ Opgelet, in sommige gevallen verdient het evenwel de voorkeur om de functionele behoefteomschrijving te behouden en op te nemen als eis in het bestek. Het wordt dan overgelaten aan de creativiteit van de markt om duurzame oplossingen voor te stellen. Zie hiervoor verder het deel omtrent de technische specificaties m.b.t de functionele- of prestatie-eisen.

goed aan te **opteren voor de meest duurzame invulling van de behoefte**. Natuurlijk moet het nagestreefde duurzaamheidsniveau realistisch en haalbaar zijn en moet het worden afgewogen tegen een eventueel verhoogde budgettaire impact of zelfs een efficiëntieverlies.

Een overheid met 100 werknemers wenst 120 nietjesmachines en 120 perforators aan te kopen. Voor elke werknemer één van elk en telkens twintig als reserve voor nieuwe werknemers en ingeval er bureaubenodigheden zoek raken. Bij nader inzien opteert de overheid ervoor om slechts zes grote, en efficiënte, perforators aan te kopen (één per afdeling) en 25 nietjesmachines (één per eiland).

In veel gevallen is het geen evidentie om verschillende opties op te lijsten voor de invulling van de functioneel omschreven behoeftebepaling. Niet zelden is de aanbestedende overheid onvoldoende technisch onderlegd of is ze niet altijd even goed op de hoogte van de laatste milieutechnische evoluties in een bepaalde sector. De overheid is bijgevolg dikwijls niet bij machte om de duurzaamheidsaspecten van haar behoefte te concretiseren.

Marktconsultatie

Om meer inzicht in de markt te krijgen waarvan ze wil afnemen, kan de overheid overgaan tot een marktconsultatie.

Bij een **actieve marktconsultatie** gaat de aanbestedende overheid, volledig op eigen initiatief, op prospectie bij zoveel mogelijk marktspelers om een beter inzicht te krijgen in de mogelijkheden die de markt biedt om aan haar behoefte te voldoen. Bij de **passieve marktconsultatie** lanceert de overheid een oproep en wacht ze de reacties van de marktspelers af om haar in te lichten. Tussen de actieve en passieve vorm van de marktconsultatie zijn uiteraard tal van gradaties mogelijk.

De twintig jaar oude maaimachine die gebruikt wordt om de grasbermen te maaien in een landelijke gemeente is aan vervanging toe. Het is de gemeente echter niet duidelijk welke evoluties er zich de laatste twintig jaar op de markt hebben voorgedaan. Daarenboven vraagt men zich af of er intussen maaimachines bestaan die kunnen ingesteld worden op een hoogte van twintig cm, zodat inheemse onkruiden zich beter kunnen voortplanten en de insectenpopulaties zich na het maaien snel kunnen herstellen. Na een correct uitgevoerde marktconsultatie blijkt dat er intussen zelfs maaimachines bestaan die instelbaar zijn tot een hoogte van veertig centimeter.

Life Cycle Costing (LCC) in de behoeften aanloopfase

Artikel 82 Wet Overheidsopdrachten spreekt over de levenscycluskosten. De eerste paragraaf beschrijft welke kosten als levenscycluskosten aanzien kunnen worden:

1° de kosten gedragen door de aanbestedende overheid of andere gebruikers, zoals:

a) kosten in verband met de verwerving;

b) gebruikskosten, zoals kosten voor verbruik van energie en andere hulpbronnen;

c) onderhoudskosten;

d) kosten volgend uit het einde van de levenscyclus, zoals inzamelings- en recyclingkosten;

////////////////////////////////////

welke duurzame leveringen en diensten er op de markt voorhanden zijn, en waar u deze kunt aankopen. Ook kan u bij een aantal markspelers een offerte vragen (in de regel spreekt u best minimaal drie bedrijven aan) en deze met elkaar vergelijken. U moet evenwel zelf beslissen welk product u het meest duurzaam acht. Hou daarbij ook zeker de prijs in het oog en maak een ambitieuze maar realistische afweging. In sommige gevallen hebben duurzame alternatieven een significante meerprijs. Ga in dergelijk geval na of de meerprijs en de duurzaamheidswinst in een redelijke verhouding staan, maar hou daarbij ook rekening met de totale levenscycluskost van het product. (zie ook verder bij de LCC-methodologie).

Een afdelingshoofd kan in samenspraak met zijn medewerkers beslissen om het eindejaarsetentje te organiseren in een restaurant waar de maaltijden bereid worden met biologisch geteelde, seizoens- en streekgebonden ingrediënten.

De groendienst van een kleine gemeente klaagt over het afstandse handgereedschap. De gemeente beslist dan ook terecht om het gereedschap te vervangen. Concreet gaat het om een 30-tal instrumenten, waaronder verschillende soorten spades, harken, bijlen e.d.m. Eén van de administratieve medewerkers merkt na online onderzoek dat de lokale doe-het-zelf zaak FSC- en PEFC-gecertificeerd tuingereedschap verkoopt dat bovendien ergonomisch werd vormgegeven, zodat rugklachten kunnen worden gereduceerd. Aangezien de meerprijs voor dit materieel binnen de perken blijft, aarzelt het gemeentebestuur niet langer en gaat over tot de aankoop.

- De onderhandelingsprocedure zonder bekendmaking: indien de wettelijke toepassingsvoorwaarden zijn vervuld en u gebruik maakt van deze procedure, kan u op eenvoudige wijze duurzaam aankopen door enkel of voornamelijk markspelers uit te nodigen voor het indienen van een offerte die zich duidelijk duurzaam profileren. U kunt ervan uitgaan dat deze markspelers aan hogere duurzaamheidseisen kunnen beantwoorden en u kunt het bestek om die reden wellicht iets ambitieuzer maken.

Deze procedure biedt de mogelijkheid om na de opening van de offertes nog te onderhandelen over de concrete inhoud ervan. Het spreekt voor zich dat de onderhandelingen kunnen leiden tot het verbeteren van het duurzaamheidsniveau van de offertes (weliswaar binnen de grenzen van de algemeen toepasselijke beginselen, de regelgeving en het bestek).

Een departement wenst een raamovereenkomst te gunnen voor het aankopen van milieu-en sociaal verantwoorde traiteurdiensten. Telkens er een adviesorgaan vergadert, kunnen er dan duurzame maaltijden worden aangeboden. Om te verzekeren dat de uitgenodigde traiteurs kunnen voldoen aan de in het bestek geformuleerde duurzaamheidscriteria, besluit de overheid om voor de onderhandelingsprocedure zonder bekendmaking alvast enkel traiteurs uit te nodigen die zich uitgesproken en geloofwaardig duurzaam profileren.

- De vereenvoudigde onderhandelingsprocedure met voorafgaande bekendmaking en de mededingingsprocedure met onderhandeling: In de toepassingsgevallen waarin een vereenvoudigde onderhandelingsprocedure met voorafgaande bekendmaking of een mededingingsprocedure met onderhandeling mogelijk is, verdient het vanuit

duurzaamheidsstandpunt de voorkeur om van deze mogelijkheid gebruik te maken. Ook deze procedure maakt het immers mogelijk om na de opening van de offertes nog te onderhandelen over de concrete inhoud ervan. Het spreekt voor zich dat de onderhandelingen kunnen leiden tot het verbeteren van het duurzaamheidsniveau van de offertes.

In geval van een overheidsopdracht voor het aankopen van een ruim gamma aan kantoor materiaal, kan de onderhandelingsfase worden gebruikt om sommige voorgestelde artikelen nog te vervangen door meer duurzame varianten, zodat aan het criterium duurzaamheid beter wordt voldaan.

- Openbare en niet-openbare plaatsingsprocedure: Indien u overeenkomstig de regelgeving overheidsopdrachten geen gebruik kunt maken van de bovenstaande procedures, kan u best opteren voor een openbare of niet-openbare procedure met meerdere gunningscriteria. De gunningscriteria kunnen de markspelers meer speelruimte geven om creatieve en duurzame ideeën aan te bieden en kunnen hen ook uitdagen om een zo ambitieus mogelijk duurzaamheidsniveau voor te stellen in hun offerte. De openbare procedure maakt dat u kan kiezen uit een maximaal aantal potentieel milieuvriendelijke oplossingen. De bekommernis dat dermate veel markspelers een offerte zullen indienen is dan weer een reden om te kiezen voor een niet-openbare procedure. Daarbij beoordeelt u de aanvragen tot deelneming en beslist op die basis welke ondernemers een offerte mogen indienen. Hierbij kan u dan ook de milieutechnische en sociale capaciteiten van de inschrijvers al vroeger beoordelen. Dankzij deze verschillende fases kan u het passende niveau van duurzaamheidsprestaties vaststellen dat u wenst te gebruiken in uw uiteindelijke gunningscriteria, specificaties en uitvoeringsclausules. Door de beperking van het aantal deelnemers wordt anderzijds wel het risico gecreëerd dat u inschrijvingen met hoge prestaties op vlak van duurzaamheid misloopt

2.3 VALKUILEN

Artikel 51 van de Wet Overheidsopdrachten vermeldt uitdrukkelijk dat de aanbestedende overheid in de aanloopfase een marktconsultatie kan uitvoeren. Met deze mogelijkheid moet u echter voorzichtig omspringen. Ondoordacht gebruik van de marktconsultatie kan tot gevolg hebben dat de **basisbeginselen van de regelgeving overheidsopdrachten** (transparantie, non-discriminatiebeginsel, mededinging) met de voeten worden getreden. Vooral het waarborgen van de mededinging is hier een mogelijk pijnpunt en verdient wat extra aandacht. Artikel 51 van de Wet Overheidsopdrachten stelt expliciet dat de marktconsultatie niet tot verhindering of vertekening van de mededinging mag leiden.

Het is daarom van belang om een aantal **vuistregels** steeds in het achterhoofd te houden:

- Ga transparant te werk;
- De marktconsultaties gebeuren vóór het aanvatten van de plaatsingsprocedure ter voorbereiding van de plaatsing van die opdracht, maar mogen niet resulteren in een vorm van vooronderhandelingen.

- Contacteer bij een actieve marktconsultatie, in de mate van het mogelijke, zoveel mogelijk marktspelers. Op een concurrentiële markt slechts één marktspeler aanschrijven, kan in geen geval volstaan.
- Voorzie bij een passieve marktconsultatie in een redelijke termijn waarbinnen de marktspelers hun reacties kunnen bezorgen.
- Doe bij de contactname geen mededeling omtrent de precieze voorwaarden van de toekomstige opdracht, zoals bijvoorbeeld strategische gegevens, de draagwijdte van de opdracht, de inhoudelijke specificaties, de raming, de timing, de prijsvoorwaarden, ... Dit alles om te voorkomen dat de marktspelers die u consulteerde een concurrentieel voordeel zouden hebben bij het inschrijven op de uiteindelijke opdracht.

3 OMSCHRIJVING VAN HET VOORWERP

3.1 ALGEMEEN

De omschrijving van het voorwerp van de overheidsopdracht is als het ware de 'titel' of het onderwerp van de opdracht. Het is deze zin of zinsnede die het eerst in het oog van de potentiële deelnemers springt. Op basis hiervan besluiten zij om al dan niet verder te lezen. Een goede opdrachtomschrijving moet uitnodigend zijn voor de geschikte deelnemers en moet interesse wekken tot het doornemen van de gehele aankondiging of het gehele bestek.

3.2 DUURZAAMHEIDSOVERWEGINGEN

Duurzame opdrachtomschrijvingen

De omschrijving van het voorwerp bij een duurzame overheidsopdracht gebeurt bij voorkeur op een wijze waaruit het duurzaam karakter van de opdracht meteen duidelijk blijkt.

Enerzijds werkt deze praktijk **sensibiliserend** De markt merkt bij het lezen van de omschrijvingen immers dat het aankoopbeleid van de overheid steeds duurzamer wordt. De omschrijvingen kunnen er dus onrechtstreeks toe bijdragen dat de markt meer gaat inzetten op verduurzaming om zich te conformeren aan de duurzame opdrachtomschrijvingen en om tegemoet te komen aan het verduurzamende aankoopbeleid van de overheid.

Anderzijds heeft het gebruik van duurzame opdrachtomschrijvingen ook tot gevolg dat de **marktspelers die duurzaamheid hoog in het vaandel dragen extra aangetrokken worden tot de overheidsopdracht** . Als gevolg van het duurzaam intern beleid dat zij erop nahouden, schatten zij de kans dat ze de opdracht binnenhalen na het lezen van de opdrachtomschrijving mogelijk hoger in. Ze voelen dat ze concurrentieel een streepje voor hebben en worden dus extra gestimuleerd om deel te nemen. De aanbestedende overheid zal beschikken over een groter aantal inschrijvers en dus mogelijk over een **groter aantal duurzame invullingen** voor haar behoeften. Ook de prijs zal in principe dalen door de

grotere concurrentie tussen de duurzame markspelers, wat uiteraard een mooi meegenomen neveneffect is.

Duurzame opdrachtschrijvingen kunnen er bijvoorbeeld als volgt uitzien:

- Levering van 100% gerecycleerd papier.
- Aankoop van gereconditioneerde inktpatronen.
- Aankoop van milieuvriendelijke lichte bestelwagens.
- Levering van milieuvriendelijke matrassen.
- Levering van PCs, laptops, schermen uit milieuvriendelijke en sociaal verantwoorde productie en het voorzien van opleiding rond milieuvriendelijk gebruik van de toestellen.

Bijkomende inspiratie voor het formuleren van duurzame opdrachtschrijvingen kunt u vinden in de productfiches (zie verder III).

Voorbehouden opdrachten

Artikel 15 Wet Overheidsopdrachten laat toe om de toegang of een deel van de uitvoering van overheidsopdrachten voor te behouden aan de sociale economie. Hierdoor kan u overheidsopdrachten gebruiken als een krachtig strategisch beleidsinstrument om sociale inclusie en duurzame werkgelegenheid te stimuleren. Daarnaast draagt het voorbehouden van opdrachten ook bij aan de maatschappelijke en professionele integratie of herintegratie van gehandicapte en kansarme personen op de arbeidsmarkt.

Het voorbehouden van opdrachten aan de sociale economie kan zowel voor opdrachten binnen de klassieke als binnen de speciale sectoren.

Alle informatie omtrent het voorbehouden van opdrachten vindt u in het document dat beschikbaar is op de pagina “ [opdrachten voorbehouden aan de sociale economie](#) ” van de website duurzame overheidsopdrachten. Het document bevat juridische informatie, praktische aandachtspunten en tips en modelclausules.

3.3 VALKUILEN

Ook bij het omschrijven van de opdracht moet de overheid, net als in de aanloopfase, op haar hoede zijn dat de **algemene beginselen** van de regelgeving overheidsopdrachten niet geschonden worden.

Een opdrachtschrijving die luidt “levering van milieuvriendelijke bussen met brandstofcelaandrijving” kan discriminatoir zijn als er slechts één producent waterstofbussen aanbiedt op de markt. Het verdient dan ook de voorkeur om te kiezen voor een opdrachtschrijving die ook producenten van elektrische bussen, producenten van bussen die rijden op bio-ethanol en producenten van bussen die waterstof

verbranden op de conventionele manier toe te laten tot de mededinging. Eventueel kan men dan gebruik maken van de opdrachtschrijving "levering van CO₂-neutrale bussen".

4 DE TECHNISCHE SPECIFICATIES

4.1 ALGEMEEN

Zodra de aanbestedende overheid haar behoefte heeft vastgesteld, moet ze deze vertalen in de opdrachtdocumenten. De minimumeisen waaraan het voorwerp van de opdracht moet voldoen worden verrat in de **technische specificaties** Technische specificaties zijn de technische voorschriften die de vereiste kenmerken omschrijven van de te gebruiken methode of materialen of van het te presteren werk of de te presteren levering of dienst. Ze bevatten alle elementen waaraan een werk, een product of een dienst volgens de aanbestedende overheid moet voldoen om te beantwoorden aan het gebruik waarvoor die overheid het bestent. Vuistregel bij het opstellen van technische specificaties is dat men **objectief** moet kunnen controleren of eraan wordt voldaan. Bovendien is het van belang dat de technische specificaties in een redelijk en proportioneel **verband** staan met het **voorwerp van de opdracht**.

De offerte van de inschrijver moet aan elk van de technische specificaties voldoen, ze gelden immers als strikte minimumeisen. Offertes die niet aan de essentiële bestekbepalingen voldoen, kunnen (als onregelmatig) worden geweerd.

Het omschrijven van de technische specificaties van een opdracht kan op verschillende manieren gebeuren. Zo kan de overheid opteren voor een functionele omschrijving (d.m.v. zogenaamde 'prestatie-eisen') of ervoor opteren om ze te omschrijven als concrete technische eisen m.b.t. het werk, de levering of de dienst. Uiteraard zijn er tussen functionele en concrete technische eisen tal van verschillende gradaties en combinaties mogelijk.

Een functioneel omschreven technische specificatie in het bestek voor een verwarmingssysteem is bijvoorbeeld 'de temperatuur in het gebouw moet ten allen tijde 20°C bedragen'. Het verwarmingssysteem werkt d.m.v. een brander en radiatoren en gebruikt aardgas als brandstof is daarentegen een voorbeeld van een concrete(re) technische eis.

De functionele omschrijving wint steeds meer aan belangstelling en biedt een aantal belangrijke voordelen. Technische specificaties die worden omschreven op een functionele manier bieden immers meer ruimte voor creativiteit van de inschrijvers. De markt wordt gestimuleerd om innoverende en duurzame technische oplossingen aan te reiken. Toch is voorzichtigheid geboden, omdat het onbezonnen formuleren van prestatie-eisen ook ongewenste gevolgen kan teweeg brengen. Zo kan een bepaald voorstel perfect voldoen aan de geformuleerde prestatie-eisen, maar toch niet geschikt zijn voor het invullen van de noden van de aanbestedende overheid.

Voor het omschrijven van de technische specificaties kan ook worden verwezen naar Europese, internationale of nationale normen, Europese technische beoordelingen, de gemeenschappelijke technische specificaties, internationale normen en andere door de Europese normalisatieinstellingen

opgestelde technische referentiesystemen. Daarnaast mag er overeenkomstig art. 54 Wet Overheidsopdrachten ook verwezen worden naar passende specificaties die in milieukeuren zijn neergelegd.

4.2 DUURZAAMHEIDSOVERWEGINGEN

De technische specificaties bieden, naast de gunningscriteria en de uitvoeringsvoorwaarden, één van de voornaamste opportuniteiten om duurzaamheidsoverwegingen in de overheidsopdracht te integreren. Het opnemen van technische specificaties met **milieudoelstellingen** wordt dan ook uitdrukkelijk toegelaten door de Europese richtlijnen en de Belgische regelgeving overheidsopdrachten¹². Hieronder vindt u een kleine selectie voorbeelden van toelaatbare technische specificaties die milieudoelstellingen bevatten:

- De te leveren bestelwagens hebben een ecoscore van 65 of hoger.
- Het te leveren papier bestaat voor 100% uit gerecycleerde vezels.
- De in het te leveren meubilair gebruikte lijmen of additieven mogen niet meer dan 10 % vluchtige organische componenten (VOC) bevatten.
- Minimum 50% van de te leveren groenten moet biologisch zijn geproduceerd (in overeenstemming met Europese Verordening 834/2007).

Voor **sociale of ethische doelstellingen** bieden de technische specificaties minder mogelijkheden. Omwille van hun minder direct verband met het voorwerp van de opdracht en het stilzwijgen van de Europese richtlijnen hierover, is het minder evident om ze als minimumeis op te nemen.¹³ In sommige gevallen is het verband met het voorwerp van de opdracht evenwel voldoende sterk (meestal zijn ze dan een primair doel) om ze toch als minimumeis op te nemen. Voor personen met een handicap heeft de wetgever een specifieke regeling ingevoerd in artikel 53, §1, laatste lid Wet Overheidsopdrachten. Hieronder vindt u een kleine selectie voorbeelden van toelaatbare technische specificaties die sociale of ethische doelstellingen bevatten:

- De uit te geven informatiebrochure moet evenveel mannen als vrouwen afbeelden.
- Het op te richten gebouw moet volledig toegankelijk zijn voor rolstoelgebruikers.

Het is echter raadzaam om enige voorzichtigheid aan de dag te leggen bij het opstellen van de minimumeisen in de technische specificaties. **Hoe strenger de duurzaamheidseisen, hoe kleiner het marktsegment** zal zijn dat aan die eisen kan beantwoorden. Al te strenge duurzaamheidseisen kunnen dus het ongewenste effect hebben dat een te groot aantal markspelers uit de boot valt omdat ze niet kunnen beantwoorden aan één of enkele van de vooropgestelde duurzaamheidseisen. Mogelijk zal er

¹² Artikel 53 Wet Overheidsopdrachten, artikel 136 Wet Overheidsopdrachten.

¹³ Sociale doelstellingen hebben eerder hun plaats in de uitvoeringsvoorwaarden, zie verder in deze handleiding.

zelfs geen enkele marktspeler zijn die de opdracht ziet zitten, met als gevolg dat er een nieuwe opdracht moet uitgeschreven worden. Deze verenging van de mededinging kan bovendien als bijkomend ongewild gevolg hebben dat de kostprijs substantieel de hoogte in gaat indien één of enkele marktspelers weten dat ze de enigen zijn die aan de specificaties kunnen voldoen.

Duurzame varianten

De overheid zal mogelijk onvoldoende technisch onderlegd zijn om goed in te schatten welke duurzaamheidseisen tegelijkertijd ambitieus en toch haalbaar zijn voor de markt. Vaak is er immers een aanzienlijke informatie-asymmetrie tussen de marktspelers en de aanbestedende overheid. Marktspelers die dagelijks opereren op een markt zijn beter op de hoogte van de marktomstandigheden dan aanbestedende overheden die er zich slechts sporadisch op begeven, bijvoorbeeld slechts om de 4 jaar om een raamovereenkomst af te sluiten. Bijgevolg mist de overheid mogelijk een duidelijk inzicht in de financiële implicaties die de vooropgestelde duurzaamheidseisen zullen teweeg brengen. Een marktconsultatie om dit probleem te counteren is niet altijd een geschikte oplossing en is ook behoorlijk tijdsintensief.

Een passende remedie voor dergelijke problemen kan bestaan in het opleggen of toelaten van **duurzame varianten** in combinatie met een duurzaam gunningscriterium. Varianten zijn alternatieve concepten of uitvoeringswijzen die, hetzij op vraag van de overheid, hetzij op initiatief van de inschrijvers, met een afzonderlijke offerte worden ingediend.

Een overheid wenst voor haar nieuwjaarsreceptie in duurzame catering te voorzien. Ze stelt als eis dat 50% van de groenten afkomstig moeten zijn uit de biologische teelt. Het is haar echter niet duidelijk wat de markt verder nog te bieden heeft omtrent duurzame catering. Om die reden werkt ze met toegestane varianten betreffende het aanbod drankjes, die FairTrade en/of bio kunnen zijn.

Functionele omschrijving of prestatieeisen

Zoals hierboven al werd aangegeven kunnen technische specificaties op **een prestatiegerichte of functionele manier** worden omschreven. Ook voor duurzame overheidsopdrachten kan het functioneel omschrijven van de technische specificaties tot bevredigende resultaten leiden. Hoe functioneler de omschrijving van de technische specificaties, hoe groter de potentiële duurzaamheidswinsten.

De overheid besluit een verwarmingssysteem aan te kopen. Ze wenst in haar overheidsgebouw ten allen tijde minstens een temperatuur van 20°C te waarborgen. De 20°C-eis is dan ook de voornaamste functionele technische specificatie die opgelegd wordt. De concrete technische invulling van het verwarmingssysteem dat dit moet waarmaken, wordt overgelaten aan de marktspelers. Samen met een gunningscriterium 'duurzaamheid' wordt het volle potentieel van de markt aangesproken om met innoverende en duurzame verwarmingsmethoden en systemen te komen aanzetten.

Een overheid kan soms terecht de mening zijn toegedaan dat een louter functionele omschrijving te weinig zekerheid biedt over wat wordt aangekocht. Het staat haar in dat geval evenwel vrij om bepaalde aspecten van de opdracht te concretiseren zodat bepaalde ongewenste opties worden

////////////////////////////////////

geëlimineerd, of andere net aangemoedigd. Het gebruik van prestatiegerichte technische specificaties sluit het gebruik van concrete technische eisen immers niet uit, ze zijn complementair. In het voorbeeld van het verwarmingssysteem kan men eventueel eisen dat het voor te stellen verwarmingssysteem geen gebruik maakt van gas dat opgeslagen wordt onder hoge druk (om veiligheidsredenen), of gas dat aangeleverd wordt d.m.v. bidons (om praktische redenen). Het functioneel omschreven voorwerp kan dus in zeker mate bijgestuurd worden door het op een positieve of negatieve manier **aan te vullen met concrete technische eisen**

De verlichtingsinstallaties in het gemeentehuis zijn aan vervanging toe. De armaturen zijn verkleurd en verouderd, en veel TL-buizen zijn defect of starten slecht. De overheid schrijft een opdracht uit voor het vervangen van het gehele verlichtingssysteem van het gemeentehuis. In de technische specificaties worden volgende functionele eisen opgenomen:

- Het nieuwe systeem moet significant energie-efficiënter zijn dan het huidige (het energieverbruik moet minstens 20% lager liggen)
- Het nieuwe systeem moet minstens evenveel licht uitzenden dan het huidige

Daarnaast worden volgende beperkende concrete technische eisen geformuleerd om eventuele onaangename verrassingen te vermijden:

- Het licht moet breed worden verstrooid, in een brede hoek
- Het licht moet aan bepaalde eisen voldoen omtrent de "kleur". (onaangenaam steriel LED-licht wordt aldus vermeden, net als al te warm halogeen licht)
- Ook m.b.t. de kwaliteit worden er grenzen vooropgesteld. Het te leveren licht moet aan bepaalde RA-waarden voldoen.
- De gebruikte lichtbronnen moeten een minimumlevensduur hebben van 10000 branduren, dit om te voorkomen dat er veelvuldig moet worden vervangen en om de afvalberg te verkleinen

Keurmerken

In tegenstelling tot de vorige regelgeving, biedt de huidige regelgeving overheidsopdrachten de mogelijkheid gebruik te maken van keurmerken in bestekken. Dit moet het makkelijker maken om werken, leveringen of diensten met specifieke milieu-, sociale of andere kenmerken aan te kopen en kan dus een grote hulp zijn in het streven naar duurzame overheidsopdrachten. Op deze manier kan een aanbestedende overheid er namelijk met zekerheid van uitgaan dat hetgeen wordt aangekocht aan de doorgaans strenge vereisten van het betrokken label of keurmerk voldoet. Dit is een groot voordeel aangezien het moeilijk of zelfs quasi onmogelijk is voor een overheid om zelf de duurzaamheid van een volledige productieketen te bewaken. Artikel 54 Wet Overheidsopdrachten stelt dat de aanbestedende overheid zowel in de technische specificaties als in de gunningscriteria of de voorwaarden betreffende uitvoering van de opdracht een specifiek keurmerk kan eisen.

De tekst van artikel 54 van de Wet Overheidsopdrachten gaat zelfs zo ver dat er concrete clausules gedefinieerd worden die de aanbestedende overheden moeten opnemen naargelang het geval waarin er een label, keurmerk of slechts enkele keurmerkvereisten worden opgelegd. Het is wel zo dat de

aanbestedende overheid telkens zij een keurmerk eist, ook alle keurmerken dient te aanvaarden die bevestigen dat de werken, leveringen of diensten aan gelijkwaardige keurmerkeisen voldoen. Ook wanneer een ondernemer aantoonbaar niet de mogelijkheid heeft het gevraagde (of een gelijkwaardig) keurmerk binnen de gestelde termijnen te verwerven, aanvaardt de aanbestedende overheid andere bewijsmiddelen. Dit kan bv. een technisch dossier van de fabrikant zijn. De betrokken ondernemer toont hiermee aan dat de leveringen, werken of diensten voldoen aan het door de aanbestedende overheid aangegeven keurmerk of de specifieke eisen.

Om keurmerken op te nemen in de opdrachtdocumenten moet echter wel aan enkele voorwaarden voldaan zijn:

- 1) de keurmerkeisen hebben alleen betrekking op criteria die verband houden met het voorwerp van de opdracht en zijn geschikt voor de omschrijving van de kenmerken van de werken, leveringen of diensten die het voorwerp van de opdracht vormen;
- 2) de keurmerkeisen zijn gebaseerd op objectief controleerbare en niet-discriminerende criteria;
- 3) het keurmerk is vastgesteld in een open en transparante procedure waaraan alle belanghebbenden, met inbegrip van publieke instellingen, consumenten, sociale partners, fabrikanten, distributeurs en niet-gouvernementele organisaties kunnen deelnemen;
- 4) het keurmerk is voor alle betrokken partijen toegankelijk;
- 5) de keurmerkeisen worden vastgesteld door een derde partij waarover de ondernemer die het keurmerk aanvraagt, geen beslissende invloed uitoefent.

Normen en standaarden

Een vrij complex vraagstuk vormt het eisen van het voldoen aan **normen en standaarden** in de technische specificaties. Overeenkomstig de Europese overheidsopdrachtenrichtlijnen en de Belgische regelgeving overheidsopdrachten¹⁴ is het perfect mogelijk om **internationale of nationale standaarden te gebruiken om de technische specificaties te definiëren**. Een loutere verwijzing naar de norm of standaard volstaat, mits ook de vermelding 'of gelijkwaardig' wordt opgenomen.

Art. 2, 45° Wet Overheidsopdrachten definieert het begrip norm als volgt:

“een door een erkende normalisatie -instelling vastgestelde technische specificatie voor herhaalde of voortdurende toepassing, waarvan de nalevering niet verplicht is en die tot een van de volgende categorieën behoort :

- a) internationale norm: een door een internationale normalisatie -instelling vastgestelde norm die ter beschikking van het publiek wordt gesteld;*
- b) Europese norm: een door een Europese normalisatieinstelling vastgestelde norm die ter beschikking van het publiek wordt gesteld;*
- c) nationale norm: eerd door een nationale normalisatie-instelling vastgestelde norm die ter beschikking van het publiek wordt gesteld.”*

¹⁴ Art.53, §3, 2° Wet Overheidsopdrachten.

Aanduidingen als **ISO, EN, NBN, NEN, DIN**, betreffen allen normen en standaarden die uitgaan van normalisatiebureaus. Zij mogen als technische specificatie worden opgelegd op voorwaarde dat ze voldoende verband houden met het voorwerp van de opdracht en voorzien worden van het bijschrift 'of gelijkwaardig'.

Het valt op dat het oogmerk van sommige standaarden en normen niet het louter certificeren en normaliseren van een product is, maar **het toekennen van een bepaalde score of waarde aan een product op basis van een objectieve test** die uitgevoerd wordt door een certificerende instelling die aan bepaalde kwaliteitsvereisten voldoet. De norm of standaard in kwestie omvat dan geen concrete eisenset, maar eerder een meetmethode of scoringsmethode.

Op grond van art. 53, §3, 2° Wet Overheidsopdrachter is het gebruik van dergelijke norm of standaard in principe eveneens toelaatbaar. In het bestek zou een eis opgenomen kunnen worden die stelt dat de goederen score of waarde X moeten halen, gemeten overeenkomstig norm of standaard Y of gelijkwaardig.

Inhoudelijk is er een duidelijk verschil tussen keurmerken en standaarden. Standaarden hebben veeleer betrekking op de technische specificaties of eigenschappen van het product, of de dienst of het productieproces zelf. Een label daarentegen biedt ruimere waarborgen, die niet alleen betrekking hebben op de eigenschappen van het product of dienst, maar ook op het productieproces en bijvoorbeeld de (evt. sociale) omstandigheden waarin een goed wordt geproduceerd. Zo kunnen ook de al dan niet eerlijke verhandeling van een goed, het respect voor de lokale bevolking en de bescherming van diersoorten deel uitmaken van de criteriaset van eerkeurmerk.

4.3 VALKUILEN

Labels, certificaten en keurmerken

Het is niet altijd evident voor een aanbestedende overheid om te toetsen of een keurmerk voldoet aan de voorwaarden uit art. 54 Wet Overheidsopdrachten en dus opgenomen mag worden in de opdrachtdocumenten. Gelukkig zijn een aantal gekende keurmerken zogenaamde type I keurmerken. Voorbeelden hiervan zijn FSC, PEFC, het Europese Ecolabel, het Duitse der Blaue Engel en Natureplus label. Algemeen wordt aangenomen dat alle type I keurmerken die voldoen aan de ISO norm 14024 voldoen aan de laatste 4 vermelde voorwaarden. Het handboek "Groen Kopen" dat uitgaat van de Europese Commissie stelt hierover het volgende: *"De meeste milieukeuren die aan de voorschriften van ISO type I voldoen zullen aan deze voorwaarden voldoen, hoewel zij ook criteria kunnen bevatten die niet specifiek zijn voor de producten of diensten die worden aangekocht, zoals algemene eisen op het gebied van beheer."*¹⁵ Enkel het voldoen aan de eerste voorwaarde wordt in vraag gesteld, namelijk of de keurmerkeisen al dan niet voldoende verband houden met het voorwerp van de opdracht. Dit laatste zal dan ook altijd geval per geval moeten worden afgetoetst.

¹⁵ Zie p. 43 van het handboek "Groen Kopen" dat beschikbaar is op volgende link http://ec.europa.eu/environment/gpp/pdf/handbook_nl.pdf

Bij het gebruik van keurmerken moet rekening gehouden worden met welke eisen die het keurmerk allemaal bevat. Als het keurmerk namelijk niet alleen eisen bevat die van belang zijn voor uw opdracht maar ook eisen stelt die geen verband houden met het voorwerp van de opdracht, mag u alleen verwijzen naar de specifieke criteria van het keurmerk die verband houden met het voorwerp en het keurmerk niet als zodanig eisen.

Het is ook opletten geblazen dat de duurzame technische specificaties **niet overdreven formalistisch** worden omschreven en enigszins **in verhouding staan met de omvang van de opdracht**. Een bestek voor een cateringopdracht van 15.000 euro dat bijvoorbeeld tientallen pagina's beslaat is niet realistisch en moet worden vermeden. Het opstellen van technische specificaties en het controleren van het voldoen eraan kost enige tijd, geld en moeite, die mogelijk op een nuttigere (en duurzamere) manier kunnen worden gependend.

Hou er daarnaast ook rekening mee dat, zoals hierboven reeds werd vermeld, de technische specificaties steeds in een rechtstreeks verband moeten staan met het voorwerp van de opdracht. Sociale overwegingen kunnen ook beoordeeld worden in de **gunningscriteria** (zie II, 6). Ook sociale overwegingen die van een technische aard zijn, kunnen uiteraard worden opgenomen in de technische specificaties. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het voorzien in oprijplaten voor rolstoelgebruikers. Milieugerelateerde criteria kunnen daarentegen wel opgenomen worden in de technische specificaties, uiteraard op voorwaarde dat er een voldoende rechtstreeks verband met het voorwerp van de opdracht kan worden aangetoond.

5 DE SELECTIEFASE

5.1 ALGEMEEN

Het begrip selectie overkoepelt zowel het de uitsluitingsgronden als de kwalitatieve selectie. Beide hebben uitsluitend betrekking op de persoonlijke en kwalitatieve situatie van de deelnemers die meedingen naar de opdracht. Ze hebben dus niets te maken met de kwaliteit of de inhoud van hun offerte, en zijn dus duidelijk te onderscheiden van de technische specificaties en de uitvoeringsvoorwaarden.

De overheid moet in de bekendmaking van de opdracht de uitsluitingsgronden en de kwalitatieve selectiecriteria opnemen op basis waarvan ze de deelnemers zal beoordelen.

Uitsluitingsgronden

In een strikt aantal uitsluitingsgevallen schrijft de regelgeving overheidsopdrachten voor dat de inschrijver de toegang tot de opdracht kan of moet worden ontzegd. De regelgeving overheidsopdrachten onderscheidt drie verschillende soorten uitsluitingsgronden: de verplichte, de facultatieve en de uitsluitingsgrond in verband met sociale en fiscale schulden. De uitsluitingsgronden zijn beschreven in de artikelen 67 tot en met 70 van de Wet Overheidsopdrachten. Zo moet een overheid bijvoorbeeld een dienstverlener met fiscale schulden uitsluiten overeenkomstig art. 68 Wet Overheidsopdrachten

Kwalitatieve selectie

De aanbestedende overheid dient in deze fase ook nog zelf passende selectiecriteria te formuleren. Op die manier kan ze de financiële en economische draagkracht, alsook de technische bekwaamheid van de deelnemers nagaan. Deelnemers die na objectieve controle van de opgevraagde documenten niet voldoende bekwaam blijken, zullen niet geselecteerd worden.

Meer informatie over de selectiefase vindt u in het [draaiboekoverheidsopdrachten](#).

5.2 DUURZAAMHEIDSOVERWEGINGEN

Uitsluiting

Er is een mogelijkheid om de naleving van milieu, sociaal en arbeidsrecht af te dwingen. Dit vinden we terug in artikel 7 Wet Overheidsopdrachten. Artikel 69, 1° Wet Overheidsopdrachten bepaalt echter ook dat de aanbestedende overheid in de plaatsingsfase al een kandidaat of inschrijver kan uitsluiten indien ze met elk passend middel aantoont dat de kandidaat of inschrijver in kwestie de in artikel 7 Wet Overheidsopdrachten genoemde toepasselijke verplichtingen inzake milieu -, sociaal- of arbeidsrecht geschonden heeft.

Dit is een facultatieve uitsluitingsgrond, de overheid is dus niet verplicht deze toe te passen. In het kader van duurzame overheidsopdrachten kan het wel aangewezen zijn om inschrijvers of kandidaten die deze verplichtingen schenden niet in te schakelen voor het uitvoeren van een opdracht. De mogelijkheid om de kandidaat of inschrijver op basis van één van deze gronden uit te sluiten geldt slechts voor een periode van drie jaar vanaf de datum van de betrokken gebeurtenis of vanaf de beëindiging van de inbreuk wanneer het om een voortdurende inbreuk gaat. De mogelijkheid om een kandidaat of inschrijver op grond van deze facultatieve uitsluitingsgrond uit te sluiten vervalt wanneer de betreffende kandidaat of inschrijver aantoonbaar toereikende corrigerende maatregelen heeft genomen die zijn betrouwbaarheid aantonen.

Voor opdrachten vanaf de Europese drempels (m.u.v. een OPZB o.b.v. art. 42, § 1, 1°, b) en d), 2°, 3°, 4°, b), en c) Wet Overheidsopdrachten) dienen de corrigerende maatregelen in principe te worden vermeld in het UEA. Voor opdrachten onder de Europese drempels (en OPZB's o.b.v. artikel 42, § 1, 1°, b) en d), 2°, 3°, 4°, b), en c) Wet Overheidsopdrachten) zal de impliciete verklaring op erewoord niet gelden voor de uitsluitingsgronden waarvoor de kandidaat of inschrijver een beroep doet op corrigerende maatregelen. Bijgevolg zullen de corrigerende maatregelen in dat geval moeten worden vermeld in de aanvraag tot deelneming of offerte. De aanbesteder dient deze maatregelen te beoordelen. Hiervoor moet zij de ernst en de bijzondere omstandigheden van de strafrechtelijke inbreuken of de fout in acht nemen. De beslissing zal alleszins materieel en formeel gemotiveerd moeten worden. Wanneer de aanbesteder van oordeel is dat de maatregelen onvoldoende zijn, dient zij de redenen daartoe aan de kandidaat of inschrijver (bv. in de selectiebeslissing of gunningsbeslissing) mee te delen.

Merk op dat een behoorlijk aantal milieu- sociale- en arbeidsrechtelijke normen strafrechtelijk gesanctioneerd kunnen worden. Op 1 juli 2011 trad in België bovendien het [Sociaal Strafwetboek](#) in werking.

Hou wel steeds in het achterhoofd dat de uitsluiting wegens de veroordeling voor het begaan van een milieudelict in een redelijke en proportionele verhouding moet staan met het voorwerp van de opdracht. Het uitsluiten van een associatie van consultants omdat één van de leden veroordeeld werd voor sluikstorten is bijvoorbeeld disproportioneel.

Sinds februari 2014 stelt de Vlaamse overheid een **non-discriminatieclausule** ter beschikking t.a.v. haar aankopers. Aangezien de clausule in eender welke overheidsopdracht - ongeacht het voorwerp, de looptijd en de omvang - kan worden opgenomen, wordt een 100% opname beoogd. Ook andere aanbestedende overheden (lokale besturen, VZW's, kerkfabrieken, ...) kunnen gebruik maken van de clausule.

De non-discriminatieclausule bestaat uit 2 delen. Het eerste deel heeft betrekking op de selectiefase van de opdracht (uitsluitingsgronden) Het tweede deel kan opgenomen worden in de uitvoeringsvoorwaarden van de opdracht (zie punt 6 van deze handleiding)

De laatste versie van de non-discriminatieclausule, alsook een begeleidende nota ter ondersteuning van de aankopers, staat steeds ter beschikking op de pagina “ [Non-discriminatieclausule](#)” van de website duurzame overheidsopdrachten.

Een overheid schrijft een openbare procedure uit voor het uitvoeren van een aantal renovatiewerken aan het dak van het gebouw waarin haar kantoren zijn ondergebracht. Op de openbare procedure voor werken schrijft een aannemer in die recentelijk veroordeeld werd omwille van het niet respecteren van de wettelijk voorgeschreven arbeidstijden. Het respecteren van de arbeidstijden is een strafrechtelijk gesanctioneerde norm. De overheid kan deze inschrijver, omwille van zijn veroordeling, uitsluiten. Het gaat hier immers duidelijk om een schending van de in de art. 7 van de Wet Overheidsopdrachten genoemde verplichtingen.

Ook omwille van milieuoverwegingen kan een deelnemer al in deze fase van de plaatsingsprocedure worden uitgesloten. Denk daarbij bijvoorbeeld aan een afvalverwerkend bedrijf dat wordt veroordeeld wegens het begaan van een milieudelict (bv. sluikstorten).

Kwalitatieve selectie

Ook door het stellen van gerichte eisen omtrent de technische bekwaamheid van de deelnemer kan de overheid duurzaamheidsoverwegingen laten meespelen. Zo kan zij in het bestek bepalen dat de inschrijvers d.m.v. referenties moeten aantonen dat ze reeds ervaring hebben met soortgelijke opdrachten van eenzelfde duurzaamheidsniveau. Indien een aanbestedende overheid bijvoorbeeld een opdracht uitschrijft voor het aankopen van een innovatieve of duurzame technische installatie, kan ze als selectiecriterium vereisen dat de deelnemers aantonen dat ze de voorbije 3 jaar minstens 3 soortgelijke installaties succesvol hebben geplaatst. Ook kan ze bijvoorbeeld vereisten stellen omtrent de opleiding van het personeel van de opdrachtnemer.

Daarnaast kunnen er eisen gesteld worden m.b.t. de personeelsleden die de inschrijvers in dienst hebben. Indien er bijvoorbeeld bepaalde duurzame en innovatieve installaties geplaatst moeten worden, kan men eisen dat de inschrijvers beschikken over installateurs die gediplomeerd zijn om dergelijke installaties uit te voeren.

Een overheid die wenst een onderhoudscontract te sluiten voor het maandelijks onderhoud van een park kan eisen dat het onderhoudspersoneel een opleiding 'milieuvriendelijk tuinonderhoud' heeft genoten. Mb.t. de technische uitrusting kan zij eventueel eisen dat de inschrijver beschikt over een arsenaal aan elektrisch onderhoudsmaterieel. Elektrisch materieel is immers milieuvriendelijker en beperkt daarnaast ook de geluidsoverlast.

Milieumanagement- of milieubeheersystemen

In theorie kunnen er ook selectie -eisen gesteld worden omtrent **milieumanagement** of **milieubeheerssystemen** op voorwaarde dat die eis voldoende relevantie vertoont met het voorwerp van de opdracht.

Milieubeheerssystemen zijn auditsystemen die de bedoeling hebben te verduidelijken op welke manier een onderneming systematische inspanningen levert om zijn milieuprestaties te verbeteren. Hierbij

stellen ondernemingen dus milieudoelstellingen gericht op verbetering van hun milieuprestaties. Overeenkomstig de Belgische regelgeving overheidsopdrachten¹⁶ kan de aanbestedende overheid, vereisen dat aan bepaalde normen rond milieubeheer wordt voldaan. Daarbij verwijst zij naar het communautair milieubeheer- en milieuauditsysteem (EMAS) van de Europese Unie of enig ander milieubeheersysteem als erkend overeenkomstig artikel 45 van Verordening (EG) nr. 1221/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 25 november 2009.

Of het wel passend is om een dergelijk milieubeheersysteem te vereisen, dient de aanbestedende overheid na te gaan **aan de hand van de concrete aarden context van de werken en/of de diensten**. De aard van de werken of diensten moet de toepassing van milieubeheermaatregelen of -systemen bij de uitvoering van de overheidsopdracht kunnen rechtvaardigen. De vereiste dat inschrijvers gecertificeerd zijn door (of voldoen aan de vereisten van) een milieumanagement of beheersysteem is vooral relevant voor grotere opdrachten of opdrachten met een lange uitvoeringstermijn.

In de praktijk zijn de ondernemingen die gebruik maken van dergelijk systeem voorlopig eerder dun gezaaid. Voorbeelden van de bedoelde systemen zijn bijvoorbeeld de EMAS-certificering¹⁷ en de ISO 14001 standaard. De EU streeft reeds een aantal jaren de bredere verspreiding van de EMAS-certificering na. Het aantal ondernemingen dat gebruik maakt van een milieubeheersysteem is in de laatste jaren ook gestegen, maar het aantal gecertificeerde ondernemingen blijft beperkt. Het vereisen van een milieubeheersysteem mag de vrije mededinging in ieder geval niet beperken.

5.3 VALKUILEN

Bij het vereisen van een milieubeheersysteem, waarbij EMAS of ISO-certificatie de bekendste zijn, moet de **nodige voorzichtigheid** aan de dag gelegd worden. Het is belangrijk na te gaan of er in de **sector** waartoe de betreffende overheidsopdracht zich richt wel voldoende bedrijven zijn die over de gevraagde certificering beschikken. Hoewel het aantal gecertificeerde ondernemingen de afgelopen jaren gestegen is is certificering in veel sectoren nog steeds eerder zeldzaam¹⁸. In sommige sectoren¹⁹ zijn heel wat gecertificeerde ondernemingen te vinden, maar dit is zeker niet altijd het geval. In België bestaat vooralsnog geen databank over de hoeveelheid beschikbare certificaten per sector (zoals in Nederland wel het geval is) en is het dus moeilijk in te schatten hoe relevant de verwijzing naar bijvoorbeeld ISO-normen of EMAS-certificaten in een bestek is. Daarnaast is het vanzelfsprekender om een certificering te vereisen voor opdrachten met hoge budgetramingen en lange uitvoeringstermijnen dan voor kortlopende en minder grote opdrachten. Bij deze laatste is het wellicht interessanter te verwijzen naar bepaalde onderdelen van EMAS of ISO milieuzorgsystemen.

In het geval van milieumanagement- en milieubeheersystemen, kan worden verwezen naar een welbepaald certificaat (bv. EMAS). De aanbestedende overheid moet echter ook andere bewijzen aanvaarden wanneer de betrokken ondernemer de gevraagde certificaten niet binnen de gestelde

¹⁶ Artikel 77 §2 Wet Overheidsopdrachten. .

¹⁷ EMAS ontspringt aan Europese regelgeving die is gebaseerd op de ISO 14001 standaard. Meer info vindt u op http://ec.europa.eu/environment/emas/index_en.htm

¹⁸ <https://www.gidsvoorduurzameaankopen.be/nl/milieu/milieubeheer>

¹⁹ Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan papier en papierproducten, afval en afvalverwerking of elektriciteit en gas.

termijnen kan verkrijgen om redenen die niet aan hem toe te schrijven zijn. De ondernemer dient dan wel het bewijs te leveren dat de voorgestelde maatregelen op het gebied van de kwaliteitsbewaking aan de kwaliteitsnormen voldoen.²⁰

Kijk daarnaast ook uit dat de **selectieeisen steeds in een redelijke proportionele verhouding staan tot het voorwerp van de opdracht** . Zo kan het bijvoorbeeld niet realistisch zijn te eisen dat de tractoren voor het uitvoeren van kleinschalige onderhoudswerken allen voldoen aan de Euro 6-norm. Op dergelijke opdracht zullen immers veelal bescheiden, lokale groenbedrijven inschrijven, waarvan niet kan worden verwacht dat zij meteen investeren in de allernieuwste technologieën.

²⁰ Art. 77, §1 Wet Overheidsopdrachten.

6 DE GUNNINGSCRITERIA

6.1 ALGEMEEN

Overheidsopdrachten worden niet per se gegund tegen de laagste prijs. De overheid gaat daarentegen op zoek naar de zogenaamde ‘economisch meest voordelige offerte’. Daarvoor maakt ze gebruik van **verschillende gunningscriteria** met mogelijk een verschillend gewicht of belang. De meest courante gunningscriteria zijn onder meer kwaliteit, prijs, technische waarde, esthetische en functionele kenmerken, milieukenmerken en de uitvoeringstermijn. Gunningcriteria hebben aldus het oogmerk een **rangschikking te bekomen tussen alle ondernemingen die geselecteerd werden en voldoen aan de technische specificaties**

Hou er wel rekening mee dat gunningscriteria dienen aan te sluiten bij het doel, de kenmerken en de specifieke aard van de opdracht en objectief en precies van aard moeten zijn. Om tot een duurzame overheidsopdracht te komen is het heel belangrijk om er, ongeacht de procedure die gekozen wordt, voor te zorgen dat er meerdere gunningscriteria zijn. Op die manier kan duurzaamheid steeds mee worden genomen in de beoordeling van de offertes in de vorm van één of meerdere hierop toegespitste gunningscriteria.

Meer algemene informatie en tips omtrent het zinvol gebruik van gunningscriteria vindt u in het [draaiboek overheidsopdrachten](#)

6.2 DUURZAAMHEIDSOVERWEGINGEN

Algemeen

In de gunningscriteria kunnen duurzaamheidsoverwegingen zowel het milieu als sociale overwegingen betreffen. Richtlijn 2014/24/EU maakt geen onderscheid tussen beide soorten criteria²¹. Sociale overwegingen werden voorheen vaak verwezen naar de fase van de uitvoeringsvoorwaarden (zie verder). De opvatting was dan ook lange tijd dat sociale overwegingen niet thuishoorden in gunningscriteria of de technische specificaties, tenzij de overheid kan motiveren dat ze een zeer nauwe band hebben met het voorwerp van de opdracht. Deze opvatting is echter gewijzigd n.a.v. het arrest van het Hof van Justitie van de Europese Unie van 10 mei 2012²². In de huidige regelgeving is deze rechtspraak gecodificeerd, waardoor nu expliciet in de richtlijn en de Belgische regelgeving overheidsopdrachten vermeld staat dat sociale overwegingen kunnen meespelen in de gunningscriteria. De Europese wetgever heeft de rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie dus bekrachtigd.

Artikel 81, §3, F lid van de Wet Overheidsopdrachten stelt dat gunningscriteria geacht worden verband te houden met het voorwerp van de overheidsopdracht wanneer ze betrekking hebben op de te

²¹ Artikel 67, 2 Richtlijn 2014/24/EU.

²² HvJ 10 mei 2012, Europese Commissie tegen Koninkrijk der Nederlanden, zaak C-368/10

verrichten werken, leveringen of diensten en dit in elk stadium van de levenscyclus ervan. Dit geldt met inbegrip van:

1° het specifieke productieproces, het aanbieden of de verhandeling van deze werken, leveringen of diensten, of

2° een specifiek proces voor een andere fase van de levenscyclus ervan, zelfs wanneer deze factoren geen deel uitmaken van de materiële basis ervan.

Hieruit blijkt dus een grote speelruimte voor de aanbestedende overheid om duurzaamheidskenmerken uit te werken in de gunningscriteria.

Levenscycluskosten

De gunning van een opdracht gebeurt op basis van de meest voordelige offerte. Op grond van artikel 81 Wet Overheidsopdrachten kan dit op drie verschillende manieren worden vastgesteld, naar keuze van de aanbestedende overheid:

- Op basis van de prijs. Het is nog steeds mogelijk te gunnen met prijs als enige gunningscriterium in die gevallen waarbij de technische specificaties voldoende duidelijk zijn
- Op basis van de kosten, rekening houdend met de kosteneffectiviteit. Hieronder vallen dan ook de levenscycluskosten.
- Op basis van de beste prijs-kwaliteitsverhouding.

Het tweede geval bevat een expliciete verwijzing naar de levenscycluskosten, die dus mee in rekening gebracht kunnen worden om de economisch meest voordelige offerte te bepalen. In §2 van artikel 82 Wet Overheidsopdrachten wordt beschreven aan welke voorwaarden een raming van aan externe milieueffecten toegeschreven kosten moet voldoen. Dit is essentieel omdat de aanbestedende overheid, wanneer zij de kosten aan de hand van een levenscyclusmethode raamt, in de opdrachtdocumenten moet vermelden welke gegevens de inschrijvers hierover moeten verstrekken en welke methode gebruikt zal worden om de levenscycluskosten op basis van die gegevens te bepalen. De methoden voor dergelijke raming moeten gebaseerd zijn op objectief controleerbare en niet-discriminerende criteria, toegankelijk zijn voor alle betrokken partijen en de gevraagde gegevens moeten mits een redelijke inspanning verstrekt kunnen worden door een normaal zorgvuldig ondernemer.

Wanneer de levenscycluskosten bepaald worden in de evaluatie aan de hand van de gunningscriteria, kan met de volgende kosten rekening gehouden worden²³:

- kosten in verband met de verwerving,
- gebruikskosten, zoals kosten voor verbruik van energie en andere hulpbronnen,
- onderhoudskosten,
- kosten volgend uit het einde van de levenscyclus, zoals inzamelings- en recyclingkosten;
- kosten toegerekend aan externe milieueffecten, die verband houden met het product, de dienst of de werken gedurende de levenscyclus, mits hun geldwaarde kan worden bepaald en gecontroleerd; dergelijke kosten kunnen de kosten van de broeikasgasemissies en andere verontreinigende emissies en andere kosten voor bestrijding van klimaatverandering omvatten.

²³ Artikel 68 Richtlijn 2014/ 24/ EU.

Deze laatste kost verschilt van de andere vier kosten, aangezien deze niet rechtstreeks gedragen wordt door de aanbestedende dienst of andere gebruikers. Vaak wordt er dan ook enkel uitgegaan van de eerste vier kosten bij het evalueren op basis van de LCC-methodiek. Daarbij wordt dus enkel de directe LCC-kost of de totale kost van het product (total cost of ownership of “TCO”) bekeken. Het is echter mogelijk om de LCC-methodiek toe te passen met inbegrip van de externe kosten. Daarbij wordt een monetaire waarde toegekend aan externe milieutechnische aspecten, zoals CO₂-uitstoot of luchtvervuiling. Deze benadering is momenteel nog eerder zeldzaam in de overheidsopdrachtensector, maar dit zou ten gevolge van het toenemend belang van milieuregelgeving en het stellen van meer ambitieuze doelen kunnen veranderen.

Sociale overwegingen als gunningscriterium

Overweging 46 van Richtlijn 2004/ 18 bood een zeer beperkte en voorwaardelijke mogelijkheid tot het opnemen van een sociaal gunningscriterium. De voorwaarden en toepassingsgevallen van de overweging (die strikt genomen geen deel uitmaakt van het dispositief van de richtlijn) waren echter dermate strikt omschreven dat een opname van sociale overwegingen in de gunningscriteria in de praktijk quasi niet denkbaar was. Dit veranderde door het arrest van 10 mei 2012 (zaak C-368/ 10) van het Hof van Justitie van de Europese Unie. In Richtlijn 2014/ 24/ EU werd dit arrest door de Europese wetgever gecodificeerd. Artikel 67 van deze Richtlijn stelt letterlijk dat onder andere sociale aspecten die verband houden met het voorwerp van de opdracht. Daarnaast worden sociale kenmerken vermeld als voorbeeld bij criteria die betrekking hebben op kwaliteit.²⁴ Dit alles werd naar Belgische regelgeving omgezet in artikel 81 van de Wet Overheidsopdrachten.

Een provinciale overheid wenst koffie aan te kopen. Ze eist via een uitvoeringscriterium dat de geleverde koffie Fair Trade is. De provincie wil echter nog een stap verder gaan in het verduurzamen van de opdracht door het opnemen van een sociaal gunningscriterium m.b.t de overige te leveren ingrediënten, andere dan koffie. D.m.v. een gunningscriterium krijgen inschrijvers die ook Fair Trade suiker, melkpoeder en cacao voorstelden extra punten toebedeeld.

Milieuoverwegingen als gunningscriterium

Uiteraard blijven de gunningscriteria ook nog steeds een erg geschikte plaats om milieuoverwegingen te laten meespelen bij het gunnen van de opdracht. Het gebruik van groene gunningscriteria maakt het mogelijk om inschrijvers met een duurzame offerte een betere score toe te kennen bij de beoordeling. Goede voorbeelden van groene gunningscriteria zijn o.a.:

- Als minimumspecificatie wordt geëist dat het te leveren papier voor minstens 80% uit gerecycleerde papiervezels bestaat. Via een gunningscriterium worden er punten toebedeeld voor elke 5% dat het minimumpercentage wordt overtroffen.
- Printers die apart vervangbare kleurenpatronen hebben en dubbelzijdig kunnen afdrukken krijgen een betere score d.m.v. een groen gunningscriterium.

²⁴ Artikel 67, 2 Richtlijn 2014/ 24/ EU.

- Voor de aankoop van personenwagens wordt een ecoscore van 60 vereist. Hogere scores worden beloond met extra punten.
- Indien meer producten worden aangeboden van biologische oorsprong dan minimaal vereist in de technische specificaties kunnen extra punten worden toebedeeld.
 - Bij de aankoop van meubilair wordt vereist dat dit meubilair vervaardigd is uit gerecycleerde materialen, hogere scores gaan naar meubilair dat aan het einde van de levensduur ook opnieuw gerecycleerd of eenvoudig hersteld kan worden.

Groene gunningscriteria kunnen handig van pas komen indien de aanbestedende overheid onvoldoende inzicht heeft in welke mate de markt groene oplossingen kan aanbieden. Zo kan men ervoor opteren om in de technische specificaties een minimumeis voorop te stellen waarvan men zeker is dat een groot deel van de markt eraan kan voldoen en vervolgens via de gunningscriteria de inschrijvers te belonen die deze minimumeis in hun offerte overtreffen (zie bijvoorbeeld het gunningscriterium m.b.t. de aankoop van papier hierboven). Er kunnen extra punten worden toegekend naarmate de duurzaamheidsprestaties hoger liggen of naarmate specifieke vooropgestelde drempels behaald worden. Het gebruik van de gunningscriteria op deze manier is niet alleen zinvol om te testen welke oplossingen er aanwezig en mogelijk zijn op de markt, maar ook om de markt uit te dagen op zoek te gaan naar de best mogelijke duurzame oplossing.

Een overheid is er bijvoorbeeld van op de hoogte dat er een marktspeler is die grote bestelwagens aanbiedt met een CO2 uitstoot die lager ligt dan 120g/km. Het is haar echter een raadsel of er nog andere bestelwagens op de markt zijn die aan deze toch wel erg scherpe drempel voldoen. Stel dat ze in de technische specificaties zou eisen dat de te leveren voertuigen maximaal 120g/km CO2 mag uitstoten, neemt ze het risico dat er slechts met die ene eventuele inschrijver kan worden gecontracteerd. Hij is immers de enige die de strenge eis haalt, waardoor alle concurrentie wegvalt, een situatie die natuurlijk beter wordt vermeden. Om daaraan tegemoet te komen eist de aanbestedende overheid in de technische specificaties dat de bestelwagens een maximum CO2 uitstoot van 150g/km mogen hebben. Per 10 g/km dat een inschrijver hieronder gaat, wordt hij beloond met extra punten bij de beoordeling. Op die manier is het mogelijk duurzaamheidsoverwegingen mee te laten spelen zonder de mededinging op het spel te zetten.

Gunningscriteria afgestemd op een functionele opdrachtomschrijving

Bij de keuze voor een functionele of prestatiegerichte aanpak, waarbij offertes moeten voldoen aan algemeen gedefinieerde minimum prestatie-eisen (zie ook punt 4 “technische specificaties”), is het van belang om gunningscriteria op te nemen die inschrijvers belonen indien hun offerte de vooropgestelde minimumeisen in de technische specificaties overstijgt.

Een aanbestedende overheid opteert ervoor om een verwarmingssysteem op een functionele wijze aan te kopen.

In de technische specificaties bepaalt het bestek dat het verwarmingssysteem in staat moet zijn om de temperatuur in het gebouw ten allen tijde op 20°C te houden en dat het maximale verbruik slechts 100 megawatt per jaar mag bedragen. Dit zijn functionele minimumeisen die de vorm aannemen van technische specificaties.

In combinatie met deze technische specificaties kan de aanbestedende overheid inschrijvers d.m.v. een gunningscriterium belonen met extra punten indien het voorgestelde systeem beter doet dan de minimumeisen. Zo kunnen er bv. gunningscriteria opgenomen worden op basis waarvan extra punten toebedeeld worden voor systemen die in staat zijn de temperatuur nog hoger te houden dan 20°C of voor systemen die bij een temperatuur van 20°C minder verbruiken dan 100 megawatt per jaar.

De moeilijkheid bij deze aankooptechniek is het uitwerken van betrouwbare berekenings- en vergelijkingsmethoden om de offertes objectief te kunnen beoordelen. Bovenstaand voorbeeld is dan ook sterk vereenvoudigd. In sommige gevallen is er een objectief referentiestelsel voorhanden waaraan de offertes kunnen worden afgetoetst (bijvoorbeeld de Europese energielabels). Ook objectieve meetmethoden die bv. zijn vastgelegd in standaarden en normen kunnen hier een uitkomst bieden (bv. EPGBerekening in geval van gebouwen).

Praktisch

Voor de beoordeling van de verschillende offertes aan de hand van de gunningscriteria kan men gebruik maken van een aantal verschillende methodes. Het door de aanbestedende overheid **toe te kennen gewicht van de verschillende gunningscriteria is vaak een bron van twijfel** bij het opmaken van bestekken. Enerzijds lijkt het aangewezen om de duurzame gunningscriteria een significante weging mee te geven, het belang van duurzaamheid mag immers niet worden onderschat. Anderzijds wenst men er toch ook over te waken dat de andere criteria niet worden ondergraven, in het bijzonder het prijs criterium. Het bepalen van de relatieve waarde van de gunningscriteria moet dan ook opdracht per opdracht gebeuren, en is een oefening die moet gebeuren door de overheid. Met de waarde van het gunningscriterium 'prijs' moet steeds zorgvuldig worden omgesprongen. Indien dit criterium een te hoog gewicht krijgt zal het de andere criteria overstemmen. Indien het een te laag gewicht meekrijgt, bestaat het risico dat de prijzen de hoogte ingaan en dat men ingevolge de andere criteria zal moeten gunnen aan een inschrijver die te duur is.

Het is moeilijk te zeggen welke weging geschikt is voor een duurzaam gunningscriterium. Dit is erg afhankelijk van het voorwerp van de opdracht. Daarnaast is het, zoals hoger vermeld, belangrijk om met meerdere gunningscriteria te werken. Afhankelijk van welke verschillende criteria er gebruikt worden kan een geschikte weging van het duurzame gunningscriterium (bv. 20%) bepaald worden. Daarnaast verdient het vermelding dat er geen percentage duurzame gunningscriteria voorzien dient te worden als de duurzaamheidseisen bv. reeds allemaal als harde eisen in de technische voorschriften opgenomen zijn. Het bepalen van de relatieve waarde van de gunningscriteria moet dus steeds in concreto en per opdracht gebeuren. Daarbij kan o.m. rekening worden gehouden met volgende elementen:

- Hoe relevant is duurzaamheid in het kader van het voorwerp van de onderhavige opdracht? Het lijkt niet nuttig om een gunningscriterium "duurzaamheid" op te nemen in een opdracht voor de aanstelling van een bedrijfsrevisor. Bij een opdracht voor de levering van wagens lijkt een dergelijk gunningscriterium net wel bijzonder interessant (beoordeling verbruik, uitstoot, gebruik gerecycleerde materialen, gevaarlijke stoffen, levensduur, geluidsniveau, ..).

- Welke duurzame minimumeisen worden er opgelegd in de technische specificaties? Indien er weinig of geen dergelijke minimumeisen werden opgenomen, is het des te belangrijker om in te zetten op een gunningscriterium. Indien er echter al veel en verregaande minimumeisen worden opgelegd in de technische specificaties is er doorgaans minder verbetermarge en is een gunningscriterium meestal minder zinvol.
- Wat is het differentiërend vermogen van de verschillende gunningscriteria van een opdracht? Indien de inschrijvers voor een bepaalde jaarlijkse overheidsopdracht steeds zeer gelijkaardige scores hebben, dan kan de impact van een opname van een gunningscriterium “duurzaamheid” met een kleine weging toch een grote impact hebben. Stel dat de inschrijvers voor een opdracht binnen een erg competitieve markt ieder jaar tussen de 85 en 90 punten scoren, dan kan de invoering van een gunningscriterium duurzaamheid op 10 punten al snel een grote impact hebben op de rangschikking.

6.3 VALKUILEN

Net zoals bij de technische specificaties en de uitvoeringsvoorwaarden moet u er bij het formuleren van gunningscriteria over waken niet te zondigen tegen **de basisprincipes van de regelgeving overheidsopdrachten**. Een gunningscriterium dat duidelijk geformuleerd werd met de bedoeling om één bepaalde marktspeeler een voordeel te bieden, kan dus niet door de beugel. Dat heeft het Hof van Justitie van de Europese Unie zijn arrest van 10 mei 2012 (zaak C-368/10) uitdrukkelijk niet toelaatbaar geacht en geldt uiteraard ook nu de mogelijkheid om sociale gunningscriteria op te nemen gecodificeerd werd. Er moeten bij het **opnemen van sociale gunningscriteria** toch bepaalde limieten in acht genomen worden. Zo moet het geformuleerde criterium nog steeds een zeker verband houden met het voorwerp van de opdracht en mag het bijvoorbeeld geen betrekking hebben op de algemene eigenschappen van de deelnemers (bijvoorbeeld hun inkoopbeleid). Mits voorgaande vereisten worden gerespecteerd, mag een gunningscriterium wel betrekking hebben op het productieproces van de aan te kopen goederen. Zoals hoger vermeld mogen namelijk alle fasen van de levenscyclus van de goederen in aanmerking genomen worden.

Ga ook na of de duurzaamheidsoverweging die u als gunningscriterium wil integreren niet beter **in een andere fase** van de procedure wordt ondergebracht. Dit is bijvoorbeeld veelal het geval voor eisen m.b.t. de verpakking van de aangekochte goederen of het materieel dat bij de uitvoering van de opdracht wordt aangewend, die beter in de uitvoeringsvoorwaarden worden opgenomen.

Gunningscriteria laten een **graduele** beoordeling van de offertes toe. Gunningscriteria waaraan ofwel wordt voldaan (en de offerte dus het maximum van de punten krijgt), ofwel niet wordt voldaan (en de offerte dus geen punten krijgt) zijn te mijden.

Een aanbestedende overheid neemt als minimale technische specificatie op dat een aantal producten te leveren voeding afkomstig moet zijn uit de biologische landbouw (bv. aardappelen, wortelen en tomaten). Haar ambitie ligt echter nog hoger, dus wil ze inschrijvers die deze minimumeis overtreffen, belonen met extra punten. Een goede methode hiervoor is het opnemen van een gunningscriterium

waarbij de offerte extra punten krijgt in de mate dat de inschrijver ook voor ander posten een product uit de biologische landbouw voorstelt.

7 DE UITVOERINGSVOORWAARDEN

7.1 ALGEMEEN

De uitvoeringsvoorwaarden zijn de voorwaarden of contractsbepalingen die de opdrachtnemer in acht moet nemen bij het uitvoeren van de opdracht. Hoewel ook deze steeds **in verband moeten staan met het voorwerp van de opdracht**, en dan meer bepaald met de uitvoering ervan, wordt dit **verband toch soepeler geïnterpreteerd** dan bijvoorbeeld bij de technische specificaties. De uitvoeringsvoorwaarden hebben doorgaans in mindere mate betrekking op de concrete eigenschappen van het werk, de levering of de dienst, maar hebben in een grotere mate betrekking op de uitvoeringsaspecten die bij de opdracht komen kijken. Uitvoeringsvoorwaarden kunnen bijvoorbeeld afspraken omtrent de leveringsmodaliteiten, de verpakking, de gebruikte uitvoeringstechnieken en procedés en het gebruikte materieel omvatten.

7.2 DUURZAAMHEIDSOVERWEGINGEN

Net zoals de andere gunningsfasen kunnen ook de uitvoeringsvoorwaarden aangewend worden om duurzaamheidsdoelen na te streven. Enkele voorbeelden:

- De goederen moeten geleverd worden buiten het spitsuur. Dit om verkeershinder en uitstoot van fijn stof te verminderen.
- De verpakking van verbruiksgoederen (bv. mineraalwater) moet herbruikbaar zijn.
- De verpakking van het te leveren goed moet biologisch afbreekbaar zijn.
- Voor opdrachten van meubilair kan er geëist worden dat er tot 10 jaar na de levering reserveonderdelen verkrijgbaar blijven.
- Aan een cateraar kan men opleggen om te voorzien in herbruikbaar bestek, servies, glaswerk en tafellinnen om de afvalproductie te beperken.
- Bij het oprichten van een kantoorgebouw kan er van de aannemer worden geëist dat gedurende de werken, er minstens één of meerder personen uit een kansengroep wordt tewerkgesteld op de werf.

De Praktijkids aankopen met sociale impact en een aantal van de productfiches (zie verder) bevatten een hulp bij het opstellen van uitvoeringsvoorwaarden die in het bestek kunnen worden opgenomen. U kan deze documenten terugvinden op [de website duurzame overheidsopdrachten](#).

Sociale overwegingen als uitvoeringsvoorwaarde

Uit bovenvermeld voorbeeld blijkt reeds dat de uitvoeringsvoorwaarden aangewend kunnen worden om via de overheidsopdracht, op een secundaire manier, **sociale doelstellingen na te streven** Artikel 87 van de Wet Overheidsopdrachten vermeldt expliciet dat de bijzondere voorwaarden voor de uitvoering

van de opdracht verband kunnen houden met innovatie- of milieugerelateerde, sociale of arbeidsgerelateerde overwegingen.

Concreet kunnen dergelijke uitvoeringsvoorwaarden tot doel hebben dat er op de werkplek in een beroepsopleiding wordt voorzien, of dat de arbeidsparticipatie van moeilijk in het arbeidsproces te integreren personen wordt bevorderd. Ook het bestrijden van de werkloosheid kan via uitvoeringsvoorwaarden gebeuren. Merk wel op dat dergelijke uitvoeringsvoorwaarden vooral doeltreffend zijn bij contracten die een lange of middellange looptijd en een zekere omvang hebben.

Het onderhoudscontract van een groot provinciaal domein loopt af. Het provinciebestuur wenst bij het sluiten van het nieuwe contract als secundaire doelstelling het aantal langdurig werklozen te verminderen. In de uitvoeringsvoorwaarden van het 4-jarige contract wordt daarom bepaald dat de opdrachtnemer, gedurende de looptijd ervan, steeds twee langdurig werklozen tewerkstelt op het domein.

Het is ook mogelijk om in de uitvoeringsvoorwaardende **IAO-basisconventies** op te nemen. Deze houden een aantal basisrechten in, zoals het verbod op dwangarbeid en het recht op collectieve onderhandelingen. De IAO-basisconventies zijn een voorwaarde om toe te treden tot de IAO, en zijn dus ook verplicht na te leven door alle staten die lid zijn van de IAO (185 van de 195 staten). Er kan dus worden gesteld dat deze **een algemene of quasi algemene gelding** hebben, of zelfs een “Jus Cogens statuut” zoals dat het geval is voor rechtsregels zoals het verbod op genocide, slavernij, rassendiscriminatie en het gebruik van clustermunitie. Niet tegenstaande hun algemene gelding, worden de IAO-basisconventies toch regelmatig met de voeten getreden. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de productie van kleding en textiel in sweatshops en de ontginning van schaarse mineralen door kinderen in mijnen waarvan de winst door lokale warlords wordt geïnvesteerd in wapens.

Het kan dus relevant zijn om de IAO-basisconventies op te leggen in de uitvoeringsvoorwaarden, zeker als er een risico bestaat dat de aan te kopen producten in slechte sociale omstandigheden zijn vervaardigd (bv. textiel, kleding, smartphones, ICT, ...). Belangrijk hierbij is ook te bepalen dat niet enkele de opdrachtnemer de conventies moet naleven, maar dat hij er ook op moet toezien dat ze door alle schakels van de toeleveringsketen worden nageleefd.

De grote moeilijkheid bij het waarborgen van sociale rechtvaardigheid doorheen de toeleveringsketen is dat controle op de naleving van de IAO -basisconventies haast onmogelijk is. Als de conventies in het bestek worden opgenomen is dat dan ook meestal met het oogmerk te sensibiliseren.

Een mogelijkheid om toch na te gaan of de IAO -basisconventies al dan niet worden nageleefd, is het uitvoeren van een **audit**. Indien de opdracht een aanzienlijke looptijd en omvang heeft, kan het maken van de kost voor een audit (+ - 2500 euro) zeker worden gerechtvaardigd. De Vlaamse overheid werkt aan een project waarin wordt ingezet op effectieve controle van de arbeidsomstandigheden. Meer info over het opleggen van de IAO-basisconventies en het project kan u vinden [hier](#) vinden.

Milieuoverwegingen als uitvoeringsvoorwaarde

////////////////////////////////////

Het spreekt voor zich dat ook milieugebonden doelstellingen met een minder strikt verband met het voorwerp van de opdracht een plaats vinden in de uitvoeringsvoorwaarden. Ook dit werd, zoals hierboven reeds vermeld, voorzien in artikel 87 van de Wet Overheidsopdrachten. Voorwaarde is wel dat deze gelinkt kunnen worden met de uitvoering van de opdracht. Een courant voorbeeld is het opleggen van een bepaalde Euronorm of een Ecoscore aan de voertuigen die bij de uitvoering van de opdracht worden gebruikt.

7.3 VALKUILEN

In de uitvoeringsvoorwaarden mogen **geen vermomde technische specificaties, selectiecriteria of gunningscriteria** verscholen zitten. Er moet wel over gewaakt worden dat ze **verband houden met het voorwerp van de opdracht**. Dit verband wordt op dezelfde manier begrepen als bij de gunningscriteria²⁵.

Vergeet ook niet dat het voldoen aan de uitvoeringsvoorwaarden in principe niet vooraf aan de gunning van de opdracht en de sluiting van de overeenkomst kan worden gecontroleerd. Het belang van de uitvoeringsvoorwaarden speelt pas bij de uitvoering. Met de plaatsingsprocedure op zich hebben ze immers weinig te maken. In Nederland noemt men ze dan ook terecht ‘contractbepalingen’. Het ontbreken van een voorafgaande controle kan dan ook tot gevolg hebben dat grondig overwogen en doordachte uitvoeringsvoorwaarden hun nuttig effect mislopen als ze niet kunnen worden afgedwongen door een adequaat **controle- en sanctiemechanisme**. Bij langdurige opdrachten is het bijgevolg van belang dat er regelmatige controles plaatsvinden, zodat eventuele inbreuken tijdens de uitvoering van de opdracht tijdig kunnen worden vastgesteld. De opgenomen sancties moeten een reëel karakter hebben. De niet-naleving van de uitvoeringsvoorwaarden van een opdracht voor werken met een waarde van vier miljoen euro kan niet passend worden gesanctioneerd door een boete van honderd euro per dag. De grootte van de opdracht en de grootte van de sanctie moeten dus in een redelijke en proportionele verhouding staan.

Ten slotte spreekt het voor zich dat de overheid de Europese beginselen ook in de uitvoeringsvoorwaarden moet respecteren. Ook bij de uitvoeringsvoorwaarden moet de overheid er dus voor zorgen dat deze de vrije mededinging niet in het gedrang brengen en dat ze voldoende transparant zijn. Het voorschrijven van een bepaald label of certificaat is ook in de uitvoeringsvoorwaarden dus niet toelaatbaar. Het voorschrijven van bepaalde normen of standaarden is wel toegelaten, op voorwaarde dat het bijschrift ‘of gelijkwaardig’ wordt toegevoegd.

²⁵ Artikel 87 jo. artikel 81, §3 Wet Overheidsopdrachten.

8 EEN RUIM SCALA AAN INSTRUMENTEN

8.1 ALGEMEEN OVERZICHT

Het thema duurzaamheid in het algemeen en ook het thema duurzame overheidsopdrachten winnen nog steeds aan belangstelling. Hoewel iedereen het belang onderkent, worden toch nog niet in alle opdrachten duurzaamheidscriteria opgenomen Dit is jammer maar niet onbegrijpelijk. . Het uitschrijven van een overheidsopdracht is immers geen sinecure omwille van de complexe regelgeving, complexe markeigenschappen, strakke deadlines, praktische bekommernissen enzovoort.

Om aan de hierboven omschreven noden tegemoet te komen, werden door de verschillende bestuursniveaus tal van documenten, handleidingen en instrumenten ontwikkeld. Met de instrumenten wordt getracht de belemmeringen die de opname van duurzaamheidsoverwegingen in overheidsopdrachten beletten, uit de wereld te helpen. De documenten werden dan ook opgesteld met volgende doelen:

- Duurzame overheidsopdrachten meer in de kijker zetten en bekendheid laten verwerven.
- Sensibiliseren van aankopers en aantonen welke resultaten er kunnen geboekt worden.
- Informeren over de mogelijkheden van duurzaam aanbesteden voor een divers aantal werken, leveringen en diensten. De documenten trachten te voorzien in een antwoord op volgende vragen: Wat zijn de mogelijkheden voor de verschillende productgroepen? Welke duurzame alternatieven heeft de markt te bieden? Welke zijn de te verwachten budgettaire implicaties? Welke labels en standaarden bestaan er voor de verschillende productgroepen?
- Praktische informatie bieden omtrent duurzaam aanbesteden: Wat neem ik op? Wanneer? Hoe? Waarvoor moet ik uitkijken? Welke handelwijze verdient de voorkeur in welke situatie?
- Een aantal misverstanden uit de wereld helpen en aantonen hoe duurzaamheidsoverwegingen kunnen worden opgenomen, zonder enige juridische risico's.

Onder de volgende titels vindt u een overzicht van de instrumenten en documenten die het meest relevant zijn voor de aankopers van de Vlaamse overheid en de Vlaamse lokale besturen. Er wordt kort uitgelegd vanuit welke optiek ze werden geschreven, hoe u ze nuttig kunt gebruiken, van wie ze uitgaan, voor wie ze zijn bedoeld en waar u ze kunt vinden. Merk op dat de Vlaamse en Federale documenten volledig compatibel zijn met de documenten die van Europese oorsprong zijn.

8.2 DE WEBSITE DUURZAM- OVERHEIDSOPDRACHTEN VAN DE VLAAMSE OVERHEID

[De website duurzame en innovatie overheidsopdrachten](#) vormt een uitstekend vertrekpunt voor het verduurzamen van uw overheidsopdrachten. Als aankoper vindt u er al het nodige om op een doordachte en veilige manier duurzame overheidsopdrachten uit te schrijven:

- Nuttige handleidingen van zowel Europese als Vlaamse oorsprong.
- Productfiches met marktinformatie, voorbeeldclausules, praktische tips en goede praktijken per productgroep.
- Steekkaarten met snel toegankelijke informatie over duurzaamheidswebsites en hun nuttig gebruik (bv. de Gids voor duurzame aankopen, de GPP criteria, Ecoscore, ..)
- Enkele 'acties' om aan te tonen welke de positieve resultaten van goed uitgevoerde duurzame overheidsopdrachten kunnen zijn.
- Informatie over het beleid dat gevoerd wordt op de verschillende reguleringsniveaus.

8.3 PRODUCTFICHES

8.3.1 Algemeen

Aankopers die duurzaamheidsoverwegingen willen laten meespelen bij het uitschrijven van een opdracht komen meteen oog in oog te staan met het probleem van de **praktische toepassing** ervan.

GPP criteriasets van de Europese Commissie zijn ontwikkeld om de praktische toepassing van vereisten op vlak van duurzaamheid te vergemakkelijken. De criteriasets trachten per productgroep een balans te vinden tussen milieuaspecten, kosten, beschikbaarheid van de oplossingen op de markt en het gemak waarmee deze aspecten gecontroleerd kunnen worden. Aanbestedende overheden kunnen uit deze aspecten zelf een keuze maken, naargelang hun noden en de doelstellingen betreffende duurzaamheid, om alle of slechts enkele van deze criteria op te nemen in de opdrachtdocumenten. Hoewel de Europese richtlijnen voor een groot deel zijn omgezet in de Belgische regelgeving overheidsopdrachten zijn de GPP criteriasets van de Commissie toch niet perfect bemeen op het gebruik door Belgische aankopers. De Belgische regelgeving, alsook de lokale Belgische markt, hebben immers hun eigen specifieke kenmerken, die door de Commissie niet in rekening werden genomen bij het ontwikkelen van de GPP criteria.

Om tegemoet te komen aan de noden van de Belgische aankopers, ontwikkelde het Federaal Instituut Duurzame Ontwikkeling, zich baserend op Europese GPP criteriasets en in samenwerking met de Vlaamse overheid, een aantal **productfiches** die de aankopers moeten begeleiden bij het uitschrijven van duurzame overheidsopdrachten. Om deze fiches te voorzien van een breder draagvlak en beter af te

//

stemmen op de Belgisch/ Europese realiteit, werden ze steeds opgesteld in overleg met de stakeholders²⁶ van de desbetreffende productgroep. Op het ogenblik zijn er ook binnen de Vlaamse overheid een aantal productfiches in ontwikkeling.

Ook deze fiches bespreken- net als deze handleiding - de **duurzaamheidsoverweging** doorheen elke fase van de overheidsopdracht, en voorzien daarnaast in nog heel wat nuttige info en voorbeeldbestekbepalingen:

- Marktinformatie met een overzicht in welke mate de Belgische markt in duurzame oplossingen kan voorzien.
- Aangepaste en aangevulde technische specificaties, gunningscriteria en uitvoeringsvoorwaarden
- Concrete beschrijving hoe de duurzaamheidsoverwegingen in het bestek ingeschreven kunnen worden

8.3.2 Gebruik

Op dit moment, zijn er voor de volgende productgroepen fiches voorhanden:

- PC's, laptops en beeldschermen
- Anti-parkeerpaaltjes
- Schoonmaakmiddelen en -diensten
- Cosmetische producten
- Papierproducten
- Elektriciteit
- Meubilair
- Reproductieapparatuur
- Textiel en kleding
- Drukwerk
- Websites
- Voertuigen
- Onderzoeks- en studieopdrachten
- Groenbeheer
- Hout
- Voeding en catering
- Koelapparatuur, airco's en warmtepompen
- Materialen voor herinrichting gebouwen
- Compostvaten en vuilniszakken

Voor andere productgroepen kunt u terugvallen op de criteriasets die de Europese Commissie voorziet. Voor een aantal productgroepen zijn er nog productfiches in ontwikkeling.

²⁶ Belangengroepen, NGO's, belangrijke marktspelers, vakorganisaties, andere overheden, ...

De logische opbouw van de fiches werkt het gebruiksgemak in de hand. Toch is het raadzaam om de fiches te gebruiken in combinatie met de algemene informatie uit deel II van dit document.

8.3.3 Vindplaats

U vindt de productfiches op de [pagina “productgroepen”](#) van de website duurzame overheidsopdrachten van de Vlaamse overheid.

De productfiches die nog niet overgenomen werden op de website van duurzame overheidsopdrachten van de Vlaamse overheid vindt u op de website “[Gids voor duurzaam aankopen](#)” van de federale overheid.

Ook in de [criteriasets](#) die ontwikkeld werden door de Europese Commissie²⁷ bieden nuttige informatie. Indien u geen gepaste fiche of criteria vindt in de Belgische of Europese productfiches, kunt u ook inspiratie opdoen via de Nederlandse productfiches die ter beschikking staan in [de MVI-criteriatool](#) op de website van het expertisecentrum aanbesteden “Pianoo”.

Dikwijls kan gebruik worden gemaakt van duurzame keurmerken om te bewijzen dat de offerte al dan niet aan één of meerdere criteria uit de productfiches voldoet. Er zijn echter zodanig veel labels met verschillende waarborgen en betrouwbaarheid, dat het moeilijk is om het overzicht te kunnen bewaren. Op <http://www.labelinfo.be/> vindt u een duidelijk overzicht van de verschillende duurzaamheidslabels, hun betrouwbaarheid en de waarborgen die ze bieden.

8.4 PRAKTIJKGIDS AANKOPEN MET SOCIALE IMPACT

In 2018 werd door het departement Werk en Sociale Economie de Praktijkgids aankopen met sociale impact voorgesteld. Deze gids reikt praktische handvaten aan om sociale overwegingen te laten meetellen bij de plaatsing en opvolging van overheidsopdrachten. In drie stappen wordt beschreven hoe je begint aan dergelijke opdracht, hoe een strategische basis gelegd kan worden en hoe je aan de slag gaat met een concreet dossier. Vervolgens voorziet de gids in een aantal inspirerende voordelen van aankopen met sociale impact uit heel Vlaanderen. Tot slot is een lijst van juridische instrumenten opgenomen die sociaal aankopen kunnen ondersteunen. De [gids](#) is terug te vinden op de website van Vlaamse overheid.²⁸

8.5 ANDERE INSTRUMENTEN

8.5.1 Het centraal aanspreekpunt duurzame overheidsopdrachten

Binnen de afdeling Aankoopcentrale en Overheidsopdrachten werd een centraal aanspreekpunt duurzame overheidsopdrachten opgericht dat o.m. instaat voor het onderhoud van de website, het ter beschikking stellen van informatie e.d.m. Individuele aankopers kunnen bij het centraal aanspreekpunt

²⁷ http://ec.europa.eu/environment/gpp/eu_gpp_criteria_en.htm

²⁸ <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/praktijkgids-aankopen-met-socialeimpact>

terecht met vragen i.v.m. duurzame overheidsopdrachten of voor begeleiding bij het verduurzamen van hun opdrachten.

Indien u als aankoper van de Vlaamse overheid in het kader van duurzame overheidsopdrachten nog een vraag hebt waar geen enkel van de aangeboden documenten een antwoord op biedt, kunt u deze vraag voorleggen aan het centraal aanspreekpunt. De medewerkers van de afdeling Aankoopcentrale Overheidsopdrachten zorgen ervoor dat er een diepgaand advies op maat wordt verstrekt. Deze vraag mag zowel juridische, technische, economische, strategische als praktische aspecten omvatten. Het centraal aanspreekpunt doet het nodige om een gecoördineerd advies te verstrekken, dat input bevat van verschillende experts binnen de Vlaamse overheid.

Opgelet, het centraal aanspreekpunt voorziet enkel in een dienstverlening t.a.v. de entiteiten van de Vlaamse overheid. Lokale besturen kunnen terecht bij het steunpunt duurzame overheidsopdrachten dat werd opgericht binnen de VVSG (zie verder).

Het centraal aanspreekpunt is steeds bereikbaar via het emailadres duurzaamaanbesteden@vlaanderen.be en op het telefoonnummer 0491 96 86 63.

8.5.2 Steunpunt duurzame overheidsopdrachten

Lokale besturen kunnen met hun vragen rond duurzaam aankopen terecht bij het [Steunpunt duurzame overheidsopdrachten](#) dat met steun van de Vlaamse overheid opgericht werd binnen de VVSG. Het steunpunt stimuleert lokale besturen om duurzaam aan te kopen. Naast gemeenten horen ook OCMW's, politiezones en autonome gemeentebedrijven tot de doelgroep.

Het Steunpunt brengt kennis en praktijkervaring bijeen, stimuleert onderlinge uitwisseling en verspreidt informatie. Het werkt tevens mee aan studie- en vormingsmomenten, en zal waar nuttig beleidsgerichte aanbevelingen formuleren. Het Steunpunt netwerkt met andere overheidsinstanties en organisaties actief op vlak van overheidsopdrachten en verduurzaming ervan.

Het steunpunt is bereikbaar via de telefoonnummers 02 211 56 08 en 02 211 55 66. Voor meer info zie http://www.vvsg.be/Werking_Organisatie/Overheidsopdrachten/Pages/Steunpunt.aspx

8.5.3 “Groen kopen!”

Dit document gaat uit van de Europese Commissie en behelst het succesvol verwerken van groene criteria in overheidsopdrachten, zonder de Europese regelgeving met de voeten te treden. Dit is als het ware de Europese tegenhanger van deze handleiding. Deze handleiding is dan ook voor een groot deel gebaseerd op deze Europese instrumenten zodat een maximale compatibiliteit kan worden gegarandeerd. Daar waar dat nodig en/of nuttig was in het kader van de Belgische reglementering en de Vlaamse context, werd dit document aanzienlijk uitgebreid.

Geïnteresseerden die aanvullende informatie wensen, of nog vragen hebben bij een van de punten die hoger in dit document werden besproken, doen er zeker goed aan deze Europese documenten er even op na te slaan. U vindt de handleiding terug [op de website duurzame overheidsopdrachten](#)²⁹.

8.5.4 Procurement forum – kennisdeling

Op het procurement forum kan u actief kennis delen omtrent duurzame overheidsopdrachten en innovatief aankopen. Indien er m.b.t. een bepaalde productgroep of een specifieke opdracht geen informatie of criteria voorhanden zijn, kan u trachten deze via het forum te bemachtigen. Ook tal van nieuwsberichten en uitnodigingen voor evenementen i.v.m. duurzame overheidsopdrachten en innovatief aankopen worden hierop gepubliceerd. Ook de thematische werkgroepen kunnen interessant zijn omdat er m.b.t. een bepaald thema zeer detailmatige informatie wordt gedeeld. Zo zijn er bijvoorbeeld werkgroepen rond sociale criteria en de opportuniteiten en interpretatie van de nieuwe overheidsopdrachtenrichtlijnen.

Het procurement forum kan u hier vinden: <https://procurement-forum.eu/>. Registreren en kennis delen is volledig gratis!

8.5.5 Diverse websites

- Ook de **Europese Commissie voorziet in een [website rond Green public procurement](#)**. U vindt er onder meer de GPP-toolkit, studies, informatie omtrent de wettelijke omkadering en uiteraard alle informatie over het Europese beleid.
- In **Nederland** is men eveneens zeer actief in het verduurzamen van het aankoopbeleid. Een afzonderlijke segment ‘ [duurzaam inkopen](#) ’ van de website van het Nederlandse expertisecentrum aanbesteden³⁰ spitst zich toe op duurzaam aankopen en bevat heel wat nuttige informatie van erg diverse aard (juridisch, criteria, documentatie, handleidingen).
- Het [sustainable procurement resource center](#) is een toegangspoort voor aankopers, beleidsmakers, onderzoekers en andere belanghebbenden naar een uitgebreide verzameling van nieuwsberichten, beleidsstrategieën, instrumenten en handleidingen, studies en verslagen, voorbeeldprojecten en initiatieven en tal van andere informatie.

Aankopers die graag op de hoogte blijven van de laatste evoluties op het gebied van duurzaam aanbesteden doen er goed aan deze website af en toe te consulteren. Ook wie op zoek is naar inspiratie voor het verduurzamen van zijn opdracht vindt er waarschijnlijk zijn gading in de talloze ‘Good practice cases’.

²⁹ <https://overheid.vlaanderen.be/handleidingenEuropa>

³⁰ <https://www.pianoo.nl>